

บทที่ ๒

ความสำคัญของหลักฐานพงศาวดารและการชำระพงศาวดาร

ความหมายของพระราชพงศาวดารในฐานะองค์ความรู้เชิงโครงสร้าง

พระราชพงศาวดารโดยความหมายของคำ มีที่มาจากคำศัพท์ในภาษาสันสกฤตคือ วงศ์ + อวดาร และเมื่อคำว่า วงศ์ กับ อวดาร มาสนธิและผสมออกเสียงในภาษาไทย จึงเท่ากับคำว่า พระราชพงศาวดาร อันหมายถึงกษัตริย์ที่สืบสันตติวงศ์มาจากพระนารายณ์อวดารเป็นพระรามลงมาดับยุคเชษฐในโลกมนุษย์ หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ เป็นวงศ์อวดารของกษัตริย์ที่สืบเชื้อสายมาจากพระนารายณ์ตามความหมายที่มีมาแต่เดิม¹ ด้วยเหตุแห่งการนิยามพระราชพงศาวดารตามความหมายนี้ พระราชพงศาวดารจึงอาจมีความหมายแค่งานบันทึกเฉพาะแต่กิจกรรมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์เพียงอย่างเดียวเท่านั้น เป็นเรื่องภายในของวงศ์อวดาร ที่ดูเหมือนจะไม่เหลือนัยยะให้เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสังคมหรือมนุษย์

กล่าวตามความหมายนี้ พระราชพงศาวดารจึงมีคุณลักษณะเฉพาะที่พิเศษบางประการเท่านั้น หากนำมาพิจารณาอดีตของมนุษย์ในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ กล่าวคือมีคุณลักษณะที่วิเศษยิ่ง เมื่อนำมาพิจารณาถึงกิจกรรมของพระมหากษัตริย์ในอดีต เพราะโดยความหมายได้กล่าวไว้เช่นนั้น ทว่าหากนำมาพิจารณาถึงชีวิตทางสังคมนอกขอบเขตพระราชฐาน ก็อาจเป็นเรื่องบกพร่องมากนัก บางทีถึงขนาดใช้ไม่ได้เลย เพราะโดยความหมายได้บอกไว้แล้วว่า เป็นเรื่องการบันทึกกิจกรรมของพระมหากษัตริย์โดยตรงเท่านั้น

¹ จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไต้งาม, ๒๕๒๖), หน้า ๗๒.

ความเข้าใจดังกล่าว นอกจากจะเป็นการละเลยต่อหลักฐานประวัติศาสตร์ ในฐานะที่ถือกำเนิดขึ้นบนบริบทของความสัมพันธ์ทางสังคมแล้ว ยังอาจนับได้ว่าเป็น การแยกสิ่งสองสิ่งที่ศึกษา คือพระมหากษัตริย์และประชาชนออกจากกันอย่างเด็ดขาด จนไม่เหลือสายใยแห่งความสัมพันธ์กันเลย ซึ่งนับว่าไม่จริง เพราะจะเป็นไปได้ อย่างไม่รู้ หากโลกทัศน์ของ “ผู้ปกครอง” จะถูกจัดวางลงโดยไม่สัมพันธ์สอดคล้องกับ “คนใต้ปกครอง” ของสังคมในยุคสมัยเดียวกัน ชีวิตทางสังคมจะ “ปั่นป่วนและ โกลาหล” ขนาดไหน หากคนแต่ละกลุ่มต่างมีมาตรฐานในการดำเนินชีวิตแยกขาดออก จากกันอย่างสิ้นเชิง โดยขาดซึ่งมาตรฐานร่วมกันบางอย่างในการดำเนินชีวิตของสังคม ด้วยเหตุนี้แม้พระราชพงศาวดารจะมีได้บันทึกกิจกรรมของประชาชนให้ปรากฏอย่างจริง จังมากนัก แต่อย่างน้อยที่สุดการบันทึกถึงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เหนือ สังคม ก็น่าจะแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกษัตริย์เหนือขุนนาง ตลอด จนถึงอำนาจของขุนนางที่สูงกว่ากว่าไพร่พลหลั่นกันเป็นลำดับชั้น ตามความหมายของ ระเบียบความสัมพันธ์ของสังคมในระบบไพร่² อย่างน้อยที่สุดก็อาจก่อให้เกิด “ความ รู้สึกไร้ตัวตนในอดีต”³ จนต้องหันมามองรับต่อประวัติศาสตร์ของโครงสร้างดังกล่าว เสมือนหนึ่งเป็นประวัติศาสตร์ของตน อย่างไรก็ตามข้อบกพร่องดังกล่าว จึงอาจเป็น

² อัญชลี สุขสายัณห์, “ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อ สังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๒๙-๓๑.

³ อาจดูความหมายที่แตกต่างของคำว่าอดีตกับประวัติศาสตร์นี้ได้ใน เคิร์ก เจ เรย์โนลด์ส, “โครงเรื่องของประวัติศาสตร์ไทย : ทฤษฎีและการปฏิบัติ,” ใน ไทยคดี ศึกษา : รวบรวมบทความทางวิชาการเพื่อแสดงมุขิตาจิต อาจารย์ พันเอกหญิง คุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, สุนทรี อาสะโวทย์และคณะ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พรินติ้ง กรุ๊ป, ๒๕๓๓), หน้า ๑๐๓-๑๐๘.

ข้อบกพร่องอันเนื่องมาจากวิธีคิดในการศึกษา มากกว่าจะเป็นสิ่งปรากฏในตัวของหลักฐานเองก็เป็นได้

โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาถึงพระราชพงศาวดาร ในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์ ที่เกิดขึ้นบนระบบโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม⁴ กล่าวคือการจดบันทึกในพระราชพงศาวดารนั้น ได้กำหนดระเบียบของสัมพันธภาพทางอำนาจของบุคคล หรือสถาบันในอดีตให้มีสถานะสูงส่ง ต่ำต้อย เสมอภาค ห่างเหินหรือใกล้ชิดกันอย่างไรภายในกลุ่มและระหว่างกลุ่ม นับตั้งแต่เจ้า ชุนนาง พ่อค้า ไพร่ ทาส เด็ก ผู้ใหญ่ ชาย หญิง ฯลฯ จนกลายเป็นสิ่งเรียกกันว่า "ความรู้ทางประวัติศาสตร์" สืบต่อมา เป็นต้น

การบันทึกความสัมพันธ์เชิงอำนาจของบุคคลหรือสถาบันลงในพระราชพงศาวดาร จึงไม่ได้หมายความว่า จะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ตามอำเภอใจของผู้บันทึก หากแต่เป็นการสะท้อนถึงการต่อสู้ ชว่งชิงและรักษาสถานะแห่งอำนาจของบุคคลแต่ละฝ่ายมาเป็นเวลาช้านาน จนเกิดการยอมรับกันในระดับหนึ่งเป็นขนบธรรมเนียม จารีต ประเพณี วิถีชีวิต ค่านิยม ฯลฯ ผ่านสถาบันต่างๆ ของสังคม ดังที่เคยปรากฏการเปลี่ยนแปลงจารีตการบันทึกพระราชพงศาวดาร ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ได้เริ่มมีการนำเอาจารีตการเขียนตำนานแบบวัดผนวกเข้ากับจารีตของการเขียนพระราชพงศาวดารแบบวังอย่างสอดคล้องกัน ดังที่ปรากฏใน

⁴ อาจดูแนวคิดที่มีอิทธิพลต่อคำอธิบายนี้ได้ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, "การศึกษาภูมิปัญญาไทย," จดหมายข่าวไทยศึกษา ๖/๒ (กันยายน ๒๕๓๔) : ๒-๘. , "รัฐธรรมนูญฉบับวัฒนธรรม," ใน ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๖-๑๗๑. และเสน่ห์ จามริก, การเมืองไทยกับพัฒนาการรัฐธรรมนูญ (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๙), หน้า ๔๘-๔๙.

จุลยุทธกาลวงศ์ ของสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน⁵ เป็นต้น อย่างไรก็ตามการต่อสู้ช่วงชิงตลอดจนถึงการพยายามรักษาสถานะแห่งอำนาจดังกล่าว อาจปรากฏให้เห็นได้ชัดเจนมากขึ้นในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพบว่าข้อมูลที่นำมาเรียบเรียงเป็นพระราชพงศาวดารมีที่มาที่หลากหลายเพิ่มขึ้น นับตั้งแต่ชาวลื้อ นิทานชาวบ้าน เรื่องเล่า ความทรงจำของคนเฒ่าคนแก่ หรือแม้แต่คำให้การของชาวต่างประเทศ⁶ การจดบันทึกพระราชพงศาวดารตามความหมายนี้ จึงนับเป็นการสะท้อนถึงความสัมพันธ์ที่มีต่อโลกภายนอกที่กว้างขวางมากขึ้น เมื่อสัมพันธ์ภาพทางอำนาจในสังคมเริ่มแปรเปลี่ยนไป จารึกของการบันทึกพระราชพงศาวดารโดยตัวของมันเอง จึงมีความเปลี่ยนแปลงได้เสมอ

การจัดทำพระราชพงศาวดารตลอดจนถึงการชำระพระราชพงศาวดารทุกครั้ง จึงหมายความว่ามีการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมในแต่ละครั้งใหม่อยู่เสมอ เพื่อให้สอดคล้องกับความสัมพันธ์ของอำนาจที่เป็นอยู่ ในสมัยที่เกิดการบันทึกหรือการชำระพระราชพงศาวดารนั้น ดังศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ ซึ่งเคยศึกษาการชำระพระราชพงศาวดาร สมัยรัชกาลที่ ๑ ได้เคยกล่าวไว้ว่า

... การชำระพระราชพงศาวดารจึงมิใช่เป็นเพียงการเติมเนื้อความให้บริบูรณ์จากพระราชพงศาวดารฉบับเก่าเท่านั้น แต่หมายถึงการแก้ไขดัดแปลงแนวคิดที่มีต่ออดีตทั้งหมดของสมัยที่ชำระพระราชพงศาวดารอีกด้วย ผลประโยชน์ทางการเมืองของปัจจุบัน ความหวัง ความกลัว และความต้องการของรัฐบาลที่อำนาจการชำระพระราชพงศาวดารจึงถูกแทรกเข้าไปในภาพของอดีตที่จงใจวาดขึ้นใหม่นั้นโดยไม่ได้ตั้งใจ พระราชพงศาวดารบันทึกความเปลี่ยนแปลงจากยุคหนึ่งไปสู่

⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "๒๐๐ ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางช้างหน้า," ใน กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘), หน้า ๕-๖.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

อีกยุคหนึ่งโดยอาศัยการชำระ ซึ่งกระทำต่อหลักฐานนี้เป็นครั้งคราวตลอดมา การเปลี่ยนแปลงสำนวนโวหารในการชำระ ได้แฝงเอาความเปลี่ยนแปลงในมาตรฐานความงามของภาษาจากยุคหนึ่งมาสู่อีกยุคหนึ่ง เบื้องหลังความเปลี่ยนแปลงในแง่ความงามของภาษานี้คือ ความเปลี่ยนแปลงในแนวคิดของรัฐบาลที่มีต่อสถาบันการเมือง บุคคล และเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์...⁷

ด้วยเหตุนี้การเปลี่ยนแปลงระเบียบความสัมพันธ์บางประการที่เกิดขึ้นในสังคม นับตั้งแต่การเปลี่ยนทัศนคติในชีวิตประจำวันจนถึงขนบจารีตบางประการของสังคม จึงนับเป็นการเปลี่ยนแปลง “องค์ความรู้เดิม” ที่เคยเชื่อกันไปสู่ “ความรู้ใหม่” ซึ่งเชื่อกันอยู่ในสมัยนั้น เนื่องจาก “ความรู้” โดยทั่วไปหมายถึง ระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมที่มนุษย์สร้างขึ้น เพื่อจัดประเภทต่อสิ่งที่ตนจะสัมพันธ์ด้วย ทั้งต่อมนุษย์ด้วยกันเองตลอดจนถึงต่อความสัมพันธ์ที่จะมีกับธรรมชาติในรูปของเวลาและพื้นที่⁸

เมื่อการชำระพระราชพงศาวดารที่เกิดขึ้น ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ไม่ว่าจะในแง่มุมใดก็ตามเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ความรู้เดิมซึ่งเคยเชื่อกันมาย่อมถูกผลกระทบหรือได้รับผลจากการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ดังกล่าว จนก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนโครงสร้างความรู้เดิมให้เกื้อกูลต่อชีวิตทางสังคมที่ต้องดำเนินสืบไป ตามคติของความรู้ใหม่ที่ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น ภายหลังการชำระพระราชพงศาวดารในแต่ละครั้ง

กล่าวเฉพาะพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ทั้งสี่รัชกาล เป็นที่ทราบกันดีว่า พระราชพงศาวดารชุดนี้เป็นเอกสารหรือหลักฐานสำคัญอันดับต้นๆ ของการศึกษาประวัติศาสตร์สยาม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ กล่าว

⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๒๓), หน้า ๓-๔. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “การศึกษาภูมิปัญญาไทย,” จดหมายข่าวไทยศึกษา ๖/๒ (กันยายน ๒๕๓๔) : ๔-๕.

คือ มีเนื้อหาที่ครอบคลุมต่อเนื่องกันลงมาเกือบร้อยปีตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งยากที่หลักฐานในยุคสมัยเดียวกันจะมีได้ นอกจากนั้นแล้วเนื้อหาภายในยังได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามต่อรัฐอื่นผ่านมิติทางการค้า การสงครามและความสัมพันธ์ทางการทูต ฯลฯ ขณะที่เหตุการณ์ภายในสังคมสยามก็ถูกแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของผู้ปกครองและราษฎรในมิติต่างๆ ของกิจกรรมภายในที่ ถูกบันทึกในพระราชพงศาวดาร นับตั้งแต่ปรากฏการณ์ภัยธรรมชาติ งานประเพณี - พิธีกรรม การปฏิสังขรณ์พระอาราม งานก่อสร้างปราสาทราชมณเฑียร ฯลฯ

กล่าวได้ว่า สิ่งที่ชอบอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ทั้งหมดนี้คือ การแสดงถึงความสัมพันธ์ทางสังคมผ่านบุคคลหรือสถาบันต่างๆ ทั้งความสัมพันธ์ในแนวตั้งและความสัมพันธ์ในแนวระนาบ ความสำคัญของหลักฐานพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์นี้ จึงเป็นเสมือนการแสดงให้เห็นถึงรากฐานทางวัฒนธรรมเดิมของสังคมสยาม ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ ในทัศนะของผู้บันทึกและผู้ชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จึงนับเป็นเรื่องน่าสนใจว่า ผลกระทบจากเหตุการณ์ดังกล่าวน่าจะส่งผลต่อเหตุการณ์ภายหลังอย่างมีนัยยะสำคัญ อย่างน้อยที่สุดก็คือ การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ในบางระดับระหว่างวังหลวง - วังหน้า ตลอดจนจนถึงการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจของชนชั้นนำผ่านการสืบราชสมบัติในแต่ละยุคสมัย ดังที่จะกล่าวถึงต่อไปในบทข้างหน้า

อย่างไรก็ตาม ข้อความสรุปโดยสังเขปเพื่อชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์นี้ มิได้หมายความว่า จะครอบคลุมถึงเนื้อหาของพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสี่รัชกาลนี้ได้อย่างแท้จริง หากแต่เป็นการเริ่มต้นเกริ่นถึง ความหมายของพระราชพงศาวดารที่ดูจะเขยิบหนี้ออกจากความเชื่อเดิมซึ่งเคยกล่าวว่า พระราชพงศาวดารคือ งานบันทึกเฉพาะแต่กิจกรรมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับ

พระมหากษัตริย์เพียงอย่างเดียว⁹ มาสู่ความพยายามในการเริ่มต้นที่จะชี้ให้เห็นถึงสัมพันธภาพทางอำนาจที่ซ่อนเร้นอยู่อย่างแยบคายในพระราชพงศาวดาร ดังที่จะกล่าวถึงข้างหน้าอีกเช่นกัน

ฐานะกำเนิดและความเป็นมาของพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ทั้งสี่รัชกาล อาจเริ่มต้นได้จากการสืบค้นเข้าไปในอดีต ไกลออกไปราวร้อยปีเศษ ไม่นานนักหลังจากที่สยามจำเป็นต้องเปิดความสัมพันธ์กับนานาประเทศตะวันตก หรือในราวหนึ่งทศวรรษเศษต่อมาหลังจากนั้น กล่าวคือในราวปี พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๑๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนึ่งในคณะเสนาบดีจากตระกูลขุนนาครที่สำคัญและมั่งคั่งสมัยนั้น ได้เริ่มทำการรวบรวมหลักฐานข้อมูลจากแหล่งต่างๆ เพื่อประกอบกันขึ้นเป็นพระราชพงศาวดาร¹⁰ ถวายเป็นการศึกษาแด่ยุวกษัตริย์สมัยนั้น¹¹

⁹ จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา, หน้า ๗๒. โดยอาจดูคำนิยามทำนองนี้ที่สืบเนื่องกันเพิ่มได้ใน สมเกียรติ วันทะนะ, "ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่," บทความประกอบการสัมมนาถึงศตวรรษธรรมศาสตร์ : 2477-2527 เอกสารวิชาการหมายเลข 49 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 25 พฤษภาคม 2527 (อัดสำเนา), หน้า ๑. และธงชัย วินิจจะกุล, "ผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทย กรณีพระมหารัชมหาราช," ใน ไทยคดีศึกษา : รวมบทความทางวิชาการเพื่อแสดงมุขิตาจิต อาจารย์ พันเอกหญิง คุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, สุนทรী อาสะไวย์และคณะ, บรรณาธิการ. (กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พรินติ้ง กรุ๊ป, ๒๕๓๓), หน้า ๑๘๒.

¹⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๒๖), หน้า ๔-๕.

¹¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จากอีกแง่มุมหนึ่ง," ใน กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย, หน้า ๑๖๒.

ท่ามกลางบริบทของ “ความสับสน” เรื่องระเบียบกฎเกณฑ์และแบบแผนประเพณีต่างๆ ภายในราชสำนักที่เริ่มปรากฏต่อสายตาชนชั้นนำสมัยนั้น¹²

อย่างไรก็ตาม การจัดทำพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ที่กระทำไปโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่เพียงผู้เดียว ดำเนินไปอย่างไม่ราบเรียบนัก เนื่องจากขาดหลักฐานและเอกสารสำคัญตามกรมกองต่างๆ ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ต้องการจะนำมาใช้ประกอบเป็นข้อมูลในการเรียบเรียงพระราชพงศาวดารที่รอบด้าน และเมื่อเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้แสดงความประสงค์ที่จะใช้หลักฐานหรือเอกสารนั้นในการเรียบเรียงประกอบเป็นพระราชพงศาวดาร ก็ปรากฏว่าเจ้าพนักงานผู้ดูแลรักษาเอกสารดังกล่าว ไม่ยอมให้เอกสารนั้นตามความประสงค์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ โดยอ้างว่าถูกปลวกกัดกินจนเสียหายบ้าง หรือไม่ก็สูญหายบ้าง เป็นต้น¹³ ในปีถัดมาคือปี พ.ศ.๒๔๑๒ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบถึงปัญหาที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ติดขัดในการเรียบเรียงพระราชพงศาวดารดังที่ได้กล่าวแล้ว ประกอบกับทรงมีพระราชประสงค์จะทรงทราบถึงพระราชประเพณีที่แท้จริงในอดีต ครั้นสอบถามข้าราชการบริพารทั้งหลายก็หาได้กราบทูลถวายถูกต้องตรงกันไม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ผู้มีความชำนาญการทางด้านอักษรศาสตร์ “เหนือผู้อื่น” ในสมัยนั้น เป็นผู้เรียบเรียงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นทั้งสี่รัชกาล ดังที่มีข้อความปรากฏในบานแผนกเดิมดังนี้

... มีพระราชประสงค์จะทรงทราบอย่างใดอย่างหนึ่ง มีพระราชดำรัส ทามข้า
ทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าฝ่ายในก็กราบทูลเล่าถวายหาถูกต้องกันไม่ เพราะ
ไม่มีเรื่องที่เรียบเรียงทำไว้เป็นฉบับ เมื่อกาลล่วงนานไปภายหน้าก็จะยิ่งเสื่อมสูญ

¹²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๔.

¹³เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

ไปทุกชั้นชั้นบุรุษ จะค้นหาความเก่า ๆ ก็ไม่ได้ ด้วยมีอันตรายต่าง ๆ ขจัดขจาย
 หายสูญไป ถึงมีผู้พากเพียรจะเรียบเรียงทำขึ้นใหม่ก็ไม่สำเร็จประโยชน์ดัง
 ประสงค์ได้ ครั้นนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่า เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี
 มีสติปัญญาคัมภีร์รัชยาศัย และมีความพอใจในการเรียบเรียงหนังสือต่าง ๆ อยู่
 จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑิตสุรสิงหนาท ดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้
 เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี... ผู้สำเร็จราชการนานาประเทศ ถือกักดิ
 นา ๒๐,๐๐๐ รับผิดชอบเรียบเรียงพระราชพงศาวดาร โดยลำดับพระบรมราช
 วงศ์นี้ เริ่มมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลที่ ๔ ให้บริบูรณ์เป็นฉบับขึ้นไว้ จะได้
 เป็นเกียรติยศสำหรับแผ่นดินและมีคุณแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงสืบต่อ
 ไป...¹⁴

เมื่อเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้รับพระบรมราชโองการดำรัสสั่งดังนี้ จึงมีความ
 ยินดียิ่งนัก ด้วยเห็นว่าการจัดทำพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาล จะ
 ได้สำเร็จแล้วลงได้โดยง่าย จึงได้เริ่มค้นคว้าเรื่องความเก่าเพิ่มขึ้นตามที่ต่างๆ ค้นได้ที่
 ปุ่มบ้าง ที่กรมมหาดไทยบ้าง กรมพระกลาโหมและกรมพระอาลักษณ์บ้าง จนหมดสิ้น
 แล้ว จึงได้กราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์
 ขอจดหมายเหตุและตำรับตำราเก่าๆ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา
 กรมขุนบำราบปรปักษ์ก็ทรงยินดีจัดหามาให้ ตลอดจนช่วยค้นหาเอกสารตามที่ต่างๆ
 เพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก นอกจากนั้นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ยังได้เอกสารสำคัญ
 เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับจีนและญวนในกรมท่า¹⁵ อันเป็นที่ซึ่งเจ้าพระยา
 ทิพากรวงศ์เคยรับตำแหน่งช่วยราชการบิดาคือ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์
 (ดิศ บุนนาค) ในตำแหน่งเจ้าพระยาผู้ช่วยราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเดียวกันเมื่อมาถึงต้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔-๕. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

เจ้าอยู่หัวนี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ได้รับการเลื่อนตำแหน่งเป็นเสนาบดีกำกับราชการ ในกรมท่า มีอำนาจสำเร็จราชการในกิจการต่างประเทศทั้งปวง อีกทั้งยังได้รับแต่งตั้ง เป็นที่ปรึกษาส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคิดอ่านในราชการแผ่นดินด้วย¹⁶

อย่างไรก็ตามควรสังเกตด้วยว่า จากเหตุผลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระทัย และเลือกเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ให้เป็นผู้ ประพันธ์พระราชพงศาวดารอย่างเป็นทางการ ท่ามกลางนักปราชญ์ของราชสำนัก สยามอีกหลายคนสมัยนั้น น่าจะส่งผลโดยตรงต่อความเคร่งครัดระมัดระวังในเรื่อง ความถูกต้องของข้อมูลเป็นพิเศษในเรื่องของการจัดทำพระราชพงศาวดารกรุงรัตน โกสินทร์ชุดดังกล่าว ซึ่งถูกมอบหมายให้ทำถวายต่อพระมหากษัตริย์ พระราช พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาลตามความหมายนี้ จึงน่าจะหมายถึงระเบียบ แบบแผนการปฏิบัติอันถูกต้องของสังคมในสมัยก่อนหน้านั้นขึ้นไปโดยตรง อย่างน้อย สุดในทัศนะของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ผู้จัดทำพระราชพงศาวดาร และพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นผู้จัดทำพระราช พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาลขึ้น

เมื่อการจัดทำพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่แผ่นดินเสร็จแล้ว เจ้าพระยาทิพากรวงศ์จึงได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ให้ทรงพิจารณาชำระ แก้ไขและเพิ่มเติมเนื้อความ จากนั้นพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้โปรดให้กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณและข้าละของอตุลี พระบาท ผู้ชำนาญในการหนังสือสืบสวนชำระต่อ จนในท้ายสุดก็ได้โปรดให้พระยาศรี สุนทรโวหารและหลวงสารประเสริฐในกรมพระอภัยมณี เป็นผู้ตรวจดูเนื้อความและ แก้ไขตัวอักษรให้ถูกต้องอีกครั้งหนึ่ง ดังที่ปรากฏข้อความว่า

¹⁶ ญี่รัฐฉมิ สุกฤษสงคราม, สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

... ครั้นเสร็จแล้วจึงให้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ทรงทอดพระเนตรแล้ว ได้ทรง
 แก้ไขเพิ่มเติมเนื้อความขึ้นอีกบ้าง แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้า
 ราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ และข้าละของธูลีพระบาท ผู้
 ชำนาญในการหนังสือสืบสวนชำระต่อไป ในกรมพระอาลักษณ์ พระยาศรีสุนทร
 โวหาร ที่เจ้ากรม ๑ หลวงสารประเสริฐ ปลัดเจ้ากรม ๑ ได้ตรวจดูเรื่องความ
 และอักษรแก้ไขถูกต้องแล้ว ...¹⁷

จนเมื่อเวลาผ่านไปให้หลังอีกกว่าสามสิบปี คือปี พ.ศ. ๒๔๔๓ พระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะตีพิมพ์พระราชพงศาวดาร
 กรุงรัตนโกสินทร์ขึ้น เป็นความรู้ทางประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองสำหรับการศึกษาของ
 เยาวชนและประชาชนโดยทั่วไป จึงโปรดเกล้าให้พระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จพระยา
 ดำรงราชานุภาพ เป็นผู้ตรวจชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์อีกชั้นหนึ่งในปี
 พ.ศ. ๒๔๔๓ ก่อนที่จะมีการตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ซึ่งมี
 ข้อความในบานแผนกดังนี้ว่า

... ศุภมัสดุ จุลศักราช ๑๒๖๓ ปีมุจลินทร์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๐
 [พ.ศ. ๒๔๔๔ - ผู้เขียน] พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ทุกวันนี้การเล่าเรียนแพร่หลาย
 ใญ่บุคลยขึ้นในพระราชอาณาจักรเป็นอันมาก และความรู้พงศาวดารของบ้านเมือง
 ย่อมนับว่าเป็นคุณอันสำคัญในการเล่าเรียนอย่างหนึ่ง หนังสือพงศาวดารกรุง
 สยามได้ลงพิมพ์แล้วแต่หนังสือพงศาวดารเหนือและหนังสือพระราชพงศาวดารที่
 พระเจ้าอัยกาเธอ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส ทรงเรียบเรียงกล่าวความตั้ง
 แต่แรกสร้างกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยาโบราณมาเพียงเริ่มตั้งกรุงรัตนโกสินทร์

¹⁷เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑,
 หน้า ๖.

เรื่องพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ความต่อนั้นมา ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี เรียบเรียงขึ้นไว้แต่เมื่อปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ ปี มีฉบับอยู่ยังหาได้ลงพิมพ์ให้แพร่หลายไม่

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ตรวจชำระหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศได้เรียบเรียงไว้แล้ว และโปรดเกล้า ฯ ให้ลงพิมพ์ไว้ให้เป็นประโยชน์แก่การเล่าเรียนของกุลบุตรทั้งหลายสืบไป . . .¹⁸

และ

. . . เมื่อปีชวดโทศก พ.ศ. ๒๔๔๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราชราชาธิราชเจ้า มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ข้าพเจ้า [สมเด็จพระปิยมหาราชราชาธิราชเจ้า] ตรวจชำระหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้ลงพิมพ์ให้เจริญความรู้แก่ประชาชนทั้งหลาย แลหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์นั้น กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ฯ ได้ทรงพระนิพนธ์เรื่องตอนรัชกาลที่ ๑ ไว้ในท้ายพระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์ ๒ เล่มตอน ๑ นอกจากนี้ยังมีหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๔ รัชกาล ซึ่งพระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี ฯ เรียบเรียงขึ้นไว้แต่ปีมะเส็งเอกศก พ.ศ. ๒๔๑๒ โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าตรวจชำระให้สมควรแก่การพิมพ์ตามพระราชประสงค์ ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ชำระหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ และได้พิมพ์ส่วนรัชกาลที่ ๑ สำเร็จแล้ว แต่ในปีฉลูตรีศก พ.ศ. ๒๔๔๔ เล่ม ๑ เมื่อตั้งต้นตรวจชำระพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ต่อมา หนังสือเดิมมีแต่ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ ฯ ฉบับเดียว เห็นความที่เรียบเรียงไว้ยังบกพร่องนัก

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

จะแปลด้วยท่านเรียบเรียง แลหาจดหมายเหตุครั้งรัชกาลที่ ๒ ไมใคร่จะได้
 ครั้นจะตรวจชำระพิมพ์เพียงเนื้อความเท่าที่ปรากฏในฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
 เห็นว่าจะไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านดังพระราชประสงค์ ข้าพเจ้าจึงได้รั้งรอมมา
 เพื่อจะค้นหาหนังสือจดหมายเหตุครั้งรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเข้าใจว่าจะหาได้ทั้งใน
 หนังสือไทยแลหนังสือต่างประเทศ แต่ประจวบติดราชการอื่นเสียด้วย การตรวจ
 ชำระหนังสือพระราชพงษาวดารจึงเวรสร้างค้างมาหลายปี ...¹⁹

อนึ่งควรสังเกตด้วยว่า ความหมายของพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
 ทั้งสี่รัชกาลนี้ ซึ่งแต่เดิมเคยหมายถึง ระเบียบและแบบแผนการปฏิบัติอันถูกต้องของ
 สังคมในอดีต นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ในทัศนะของ
 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งได้จัดทำพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ชุดดังกล่าว
 ถวายเป็นความรู้ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว²⁰ กำลังค่อยๆ ถูก
 เคลื่อนความหมายไปสู่การรับรู้ของสาธารณชน โดยผ่านการชำระในฐานะความรู้ทาง
 ประวัติศาสตร์ของบ้านเมือง เสียแต่ว่าการชำระพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ทั้งสี่รัชกาล โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ใน
 เงื่อนไขที่ต้องตีพิมพ์เผยแพร่สู่สาธารณชน สำเร็จแต่เพียงรัชกาลเดียวคือ พระราช
 พงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ส่วนพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ที่
 เหลืออีกคือ พระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ พระราชพงษาวดารกรุง
 รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ และพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ได้ถูก
 ทอยยพิมพ์ออกมาภายหลังเหตุการณ์ "ปฏิวัติสยาม ๒๔๗๕" เรียงตามลำดับได้ดังนี้

¹⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑ (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า [๑] - [๒].

²⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จากอีกแง่มุมหนึ่ง," ใน กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย, หน้า ๑๖๒.

คือ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๓ ถูกพิมพ์ออกมาในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุณนาค) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๔ ถูกพิมพ์ออกมาในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงธรรมสารเนติ (อบ บุณนาค) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗²¹ และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๒ ซึ่งถูกพิมพ์ออกมาท้ายสุด โดยองค์การค้าคุรุสภา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสามรัชกาล ซึ่งถูกทยอยพิมพ์ออกมาภายหลังนี้คือ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๒ ฉบับรัชกาลที่ ๓ และฉบับรัชกาลที่ ๔ มักถูกเชื่อกันว่าเป็นพระราชพงศาวดารฉบับที่ “บริสุทธิ์ปลอดจากการชำระ” กระทั่งเชื่อกันว่า พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ทั้งสามรัชกาล ที่ถูกตีพิมพ์ออกมาในวาระต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้วคือฉบับเดียวกันกับต้นฉบับเดิมของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หรือเป็นฉบับดั้งเดิมของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์โดยแท้²²

แต่จากการศึกษาเปรียบเทียบหลักฐานระหว่างพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวพิมพ์ กับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียนทั้งสี่รัชกาล ผู้เขียนกลับเห็นว่า แท้จริงแล้วพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ทั้งสี่รัชกาล ต่างเคยผ่านการถูกชำระตรวจสอบ แก้ไขเพิ่มเติมจากคราวแรกที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์นำขึ้นทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่

²¹ วิจักขณ์ พงศ์พนิตานนท์, “พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ : ประวัติศาสตร์ไทยยุคใหม่,” วารสารอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๑๗/๑ (ม.ค.๒๕๒๘) : ๑๓๕.

²² ณัฐวดี สุทธิสงคราม, สามเจ้าพระยา (พระนคร : โรงพิมพ์อาศรมอักษร, ๒๕๐๕), หน้า ๕๗๒. และสมใจ ไพโรจน์ธีระวิทย์, “พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๔ : เปรียบเทียบฉบับตัวเขียนและฉบับพิมพ์,” วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ๘/๑ (๒๕๒๘) : ๗๓.

หัวมาแล้วทั้งสิ้น ข้อสำคัญคือในกระบวนการชำระพระราชพงศาวดาร ทั้งสี่รัชกาลครั้งแรก ได้ผ่านการตรวจสอบที่สำคัญจากบุคคล ที่ถือได้ว่าเป็นผู้ชำนาญการทางด้านอักษรศาสตร์ทุกท่านทั้งสามขั้นตอน ดังที่ปรากฏนามและได้กล่าวไปแล้ว อาทิ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ไขเพิ่มเติมข้อความด้วยพระองค์เองเสร็จแล้วจึงโปรดให้กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณทำการตรวจสอบและชำระต่อ จนในขั้นท้ายสุดก็โปรดให้พระยาศรีสุนทรโวหารและหลวงสารประเสริฐ ตรวจสอบแก้ไขข้อความและอักษรจนถูกต้องเรียบร้อยอีกครั้ง ก่อนที่จะนำต้นฉบับดังกล่าวไปเก็บไว้ในหอหลวง²³ ดังนั้นการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ครั้งนี้ จึงควรถือได้ว่าเป็นการชำระครั้งแรก ส่วนการชำระของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งสำเร็จเฉพาะฉบับรัชกาลที่ ๑ คือการชำระซ้ำอีกเป็นคำรบที่สอง ในเงื่อนไขที่ต้องดีพิมพ์เผยแพร่สู่สาธารณชน

ควรกล่าวอีกด้วยว่า พระราชพงศาวดารที่เหลืออีกหนึ่งในสามรัชกาล ซึ่งอาจถือได้ว่าเข้าข่ายการถูกชำระของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพอีกเช่นกันก็คือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๒ เพียงแต่การชำระนั้นไม่สำเร็จตามเงื่อนไขที่ต้องดีพิมพ์เผยแพร่สู่สาธารณะ ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นคนละความหมายกับความเชื่อว่า สมเด็จพระยาดำรงฯ มิได้ทรงชำระพระราชพงศาวดาร ฉบับรัชกาลที่ ๒ นี้เลย²⁴ ดังที่ปรากฏข้อความในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเองว่า เมื่อพระองค์ทรงตรวจชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๒ แล้ว จึงพบว่าพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์นี้ยังบกพร่องมากนัก พระองค์จึงได้ทรงนิพนธ์ขึ้นใหม่อีกฉบับหนึ่งต่างหาก ซึ่ง

²³ อนุรักษ์ ฤทธิ์สงคราม, สามเจ้าพระยา, หน้า ๕๗๕.

²⁴ สมใจ ไพโรจน์ธีระวิทย์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑-๔ : เปรียบเทียบฉบับตัวเขียนและฉบับพิมพ์," วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ๘/๑ (๒๕๒๘) : ๗๓.

เป็นที่รู้จักกันดีในชื่อว่า พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ สำนวนพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาต่อเจ้านาย²⁵ ดังที่ปรากฏข้อความว่า

... มาจนปีชวดฉศก พ.ศ. ๒๔๕๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระมหาสมณะ มีรับสั่งเตือน โดยทรงพระปรารภว่า หนังสือพระราชพงศาวดารเป็นหนังสือสำคัญสำหรับบ้านเมือง แลเป็นหนังสือที่แต่งยาก ด้วยผู้แต่งต้องเป็นผู้มีโอกาศโดยเหมาะจึงจะทำได้ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ถึงแม้จะทำไม่ได้ดีพอใจทีเดียว ก็ควรข้าพเจ้าจะทำให้สำเร็จเสียสักชั้น ๑ คงจะเป็นประโยชน์มีมากก็น้อย ข้าพเจ้าเห็นชอบตามที่สมเด็จพระมหาสมณะทรงพระปรารภ จึงตกลงใจว่าจะลงมือชำระหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ต่อเล่มรัชกาลที่ ๑ ซึ่งได้ทำมาแล้ว ... ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูล ฯ สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระองค์ทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วย โดยเหมาะเมื่อทรงรูกได้ว่า หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์เรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีรับสั่งให้ตรวจชำระลงพิมพ์การยั้งค้างอยู่ ถ้าโปรดให้พิมพ์ ก็เหมือนกับได้ทรงบำเพ็ญการอันเป็นพระราชประสงค์ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงให้สำเร็จด้วยอีกส่วน ๑ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งให้ข้าพเจ้ารีบตรวจชำระพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ทูลเกล้า ฯ ถวาย ข้าพเจ้าจึงได้ลงมือชำระแลเรียบเรียงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับที่พิมพ์เล่มนี้ แต่เมื่อปีชวดฉศก พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นต้นมา ...²⁶

²⁵ โปรดดูรายละเอียดเรื่องนี้ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาต่อเจ้านาย, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑, หน้า [๒]-[๓], [๕]-[๗].

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า [๒]-[๕]. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

จากการตรวจสอบพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาลของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ที่ยังเป็นต้นฉบับตัวเขียนและไม่โครฟิล์มจากแผนกห้องหนังสือ โบราณ หอสมุดแห่งชาติ กับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับที่ตีพิมพ์ออก เผยแพร่สู่สาธารณชน ทั้งสี่รัชกาลพบว่า มีความแตกต่างกันในหลายเนื้อความของ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสองสำนวนนี้ ซึ่งย่อมาหมายความว่าพระราช พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับดั้งเดิมของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ยังไม่เคยถูกตี พิมพ์เผยแพร่ออกสู่สาธารณะในที่ใดมาก่อน ถึงแม้ว่าพระราชพงศาวดาร ฉบับตัวพิมพ์ จะถูกทยอยพิมพ์ซ้ำแล้วซ้ำเล่าอีกสักกี่ครั้งก็ตาม ข้อความในพระราชพงศาวดารกรุง รัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาลที่ถูกพิมพ์ออกมานั้น ก็ยังคงถูกรักษาระยะห่างจากต้นฉบับ ของพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์เดิมของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซ้ำตามบริบท ของการพิมพ์ครั้งแรกของพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากร วงศ์ ซึ่งถูกชำระแล้วและปรากฏให้เห็นในทางสาธารณะอยู่เสมอ

ด้วยเหตุดังนั้น จึงอาจแบ่งพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งหมดออก ได้เป็น ๓ สำนวน ตามเงื่อนไขของการประพันธ์เรียบเรียง การแก้ไขเพิ่มเติมเนื้อความ และการตรวจชำระ ซึ่งเกิดขึ้นต่างกรรมต่างวาระได้ดังนี้

๑. สำนวนที่เป็นกรรณการเรียบเรียงและการประพันธ์ขึ้นโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับเดิม มีต้นฉบับเก็บอยู่ในแผนกห้องหนังสือโบราณชั้น ๔ หอสมุดแห่งชาติ ซึ่งเป็นต้นฉบับที่ยังไม่เคยได้รับการตีพิมพ์อย่างสมบูรณ์ในที่ใดมาก่อน²⁷

²⁷ หนึ่งควรกล่าวด้วยว่า พระราชพงศาวดารฉบับตัวเขียนนี้ได้รับการตีพิมพ์ เผยแพร่ออกมาบ้างแล้วเป็นบางส่วน เท่าที่ปรากฏพบเช่น อเนก นาวิกมูล, "อ้ายมา ปีนวัง เรื่องลับที่หายไปจากพงศาวดาร," ศิลปวัฒนธรรม ๔/๑๑ (กันยายน.๒๕๒๖) : ๔๒-๔๕. , นิธิ เอียวศรีวงศ์, "พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จากอีกแง่มุมหนึ่ง," ใน กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย, หน้า ๑๕๔-๑๖๖. และ สมใจ ไพโรจน์ ธีระรัตน์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑-๔ : เปรียบเทียบฉบับตัวเขียน

๒. สำนวนซึ่งได้รับการแก้ไขเพิ่มเติมข้อความโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะ คือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๓ และฉบับรัชกาลที่ ๔ ซึ่งได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่สู่สาธารณชนในวาระต่างๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๗ เป็นต้นมา

๓. สำนวนซึ่งได้รับการแก้ไขเพิ่มเติมข้อความโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ และคณะเป็นครั้งแรก และได้รับการตรวจชำระและนิพนธ์อธิบายโดยสมเด็จพระยาตำราภิรมย์ภักดีเป็นครั้งที่สอง คือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับรัชกาลที่ ๑ และฉบับรัชกาลที่ ๒

เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า ถึงแม้การจัดทำพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในครั้งนี้ จะเกิดขึ้นบนบริบทของการค้นหาระเบียบกฏเกณฑ์ของประเพณีที่แท้จริงในอดีต ซึ่งกำลังจะเสื่อมสูญลง ด้วยเงื่อนไขที่ยังไม่เคยมีการรวบรวมการจดบันทึกของประเพณีต่างๆ มาโดยตลอด อย่างน้อยที่สุดนับตั้งแต่เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้ทรงเรียบเรียงพระราชพงศาวดารค้างไว้เพียงสิบปีแรกของรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจนถึงต้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๒๘} เพราะฉะนั้นการจัดทำพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในความหมายนี้ จึงนอกจากจะเป็นการเรียบเรียงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ "ฉบับสมบูรณ์" ขึ้นเป็นครั้งแรกหลังจากที่สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงเรียบเรียงค้างไว้ เพียงสิบปีแรกของรัชกาลที่ ๑ ดังที่ได้กล่าวแล้ว การจัดทำพระราชพงศาวดารในชุดดังกล่าวยังต้องกระทำผ่านหลักฐานและเอกสารต่างๆ ในจำนวนมหาศาล เพื่อเก็บรวบรวมประเพณีต่างๆ ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

และฉบับพิมพ์," วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ๘/๑ (๒๕๒๘) : ๗๑-๘๗. เป็นต้น

^{๒๘}เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๔.

เจ้าอยู่หัวไว้ให้ครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุดด้วย ขณะเดียวกันก็เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า นอกเหนือจากเงื่อนไขทั้งสองกรณีดังที่ได้กล่าวมา การจัดทำพระราชพงศาวดารในชุดดังกล่าวนี้ ยังต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขสำคัญที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ จำต้องเคร่งครัดและระมัดระวังต่อความหมายซึ่งปรากฏอยู่ในหลักฐานเดิม ก่อนที่จะนำมาเรียบเรียงหรือประกอบขึ้นเป็นพระราชพงศาวดารขึ้น ด้วยเหตุเพราะการเคารพต่อความหมายของหลักฐานเดิมยิ่งมากเท่าไร ยิ่งอาจหมายถึงการนำเอาระเบียบของประเพณีที่แท้จริงในบริบทของอดีตกลับมาเก็บรักษาไว้ในเงื่อนไขของปัจจุบันได้มากเท่านั้น และการจัดทำพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ก็น่าที่จะอยู่ในความหมายนี้มากที่สุด ดังที่ปรากฏข้อความในรายงานทูลเกล้าฯ ถวายพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงชำระพระราชพงศาวดารนี้แล้ว สิ่งที่น่าสนใจในรายงานทูลเกล้าฯ ถวายพระราชพงศาวดารในครั้งนี้อยู่ที่ว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงตรัสถึง ฐานะที่แท้จริงของพระราชพงศาวดารฉบับนี้ก่อนที่จะถูกพระองค์ชำระว่า

... พระราชพงศาวดาร ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียงไว้ฉบับนี้เห็นได้ว่าได้เรียบเรียงโดยอาศัยคัดข้อความมาจากพระราชพงศาวดาร ที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงเรียบเรียงบ้าง คัดหมายรับสั่งและท้องตราไปบอกอันเป็นจดหมายในราชการมาเรียบเรียง ลงบ้างเป็นพื้นความ . . .²⁹

ถึงกระนั้นแล้วพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาล ซึ่งได้ถูกเจ้าพระยาทิพากรวงศ์จัดทำขึ้น ก็ได้ถูกชำระโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในเงื่อนไขที่ต้องตีพิมพ์เผยแพร่สู่สาธารณชน "เป็นความรู้ของบ้านเมือง" ไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใดก็ตาม การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตน

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

โกสินทร์ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในครั้งนี้ จึงหมายถึงการเปลี่ยนแปลงทางความคิดในหมู่ชนชั้นนำ จนเกิดการมองเห็นประเพณีที่แท้จริงในอดีต แตกต่างกันระหว่างเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ขณะเดียวกันการชำระพระราชพงศาวดารที่เกิดขึ้นในครั้งนี้ ก็อาจสะท้อนให้เห็นถึงบริบททางสังคม ตลอดจนถึงความคิดที่มีต่อพระราชพงศาวดารแตกต่างกันในหมู่ชนชั้นนำสยาม ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปในบทข้างหน้า

ถึงกระนั้นแล้วก็ควรกล่าวด้วยว่า จากเหตุผลดังที่กล่าวมานี้ ไม่ได้หมายความว่า พระราชพงศาวดารฉบับซึ่งถูก “ปกปิด” เนื้อความมาเป็นเวลานานกว่าร้อยปี จะเป็นสิ่งที่ให้ข้อมูลได้จริงแท้ หรือสมบูรณ์มากกว่าพระราชพงศาวดารฉบับอื่น หรือแม้แต่หลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นอื่นๆ เพราะแท้จริงแล้วหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทุกชนิด ทุกประเภทควรจะมีค่าอย่างเท่าเทียมกัน ในเงื่อนไขที่หลักฐานทุกชนิด ทุกประเภทล้วนมีกำเนิดมาจากบริบททางสังคม มีเจตนารมณ์ที่แน่นอนในการบันทึกที่แตกต่างกันไปกำกับอยู่เสมอ มาตรฐานในการประเมินหลักฐานทางประวัติศาสตร์จะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อมีการนำหลักฐานต่างๆ มาประมวลกันเข้าแล้วพิจารณาเป็นกรณีๆ ไป การตั้งมาตรฐานหนึ่งมาตรฐานใดไว้เป็นการถาวร ไม่เพียงแต่จะก่อให้เกิดความลำเอียงต่อหลักฐานชนิดหนึ่ง ซึ่งอยู่นอกมาตรฐานดังกล่าวนั้น ยังควรกล่าวด้วยว่า ไม่มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชนิดไหน ประเภทใดซึ่งเกิดขึ้นเพื่อรองรับมาตรฐานชนิดหนึ่งที่กำหนดขึ้นไว้ก่อนล่วงหน้าอย่างถาวร การค้นหาถึงเงื่อนไขการกำเนิดของหลักฐาน จึงเป็นสิ่งที่ทำให้ต้องตระหนักอยู่เสมอว่า ด้วยเงื่อนไขของเหตุผลอะไร หลักฐานจึงได้ถูกเสนอขึ้นมาเช่นนั้น และที่เป็นเช่นนั้นเพราะสะท้อนออกมาจากมุมมองที่มองเห็นแตกต่างกันอย่างไร แล้วทำไมจึงต้องเป็นเช่นนั้น

การที่จะกระทำเช่นนั้นได้ ก็แต่โดยการนำเอาหลักฐานที่แฝงอยู่ในมุมมืดต่างๆ ออกมาพิจารณาเปรียบเทียบกับหลักฐานอื่นในที่แจ้งต่อหน้าสาธารณชนแล้วพิจารณาเป็นกรณีๆ ไป อย่างน้อยที่สุดเพื่อที่ทุกคนจะได้มองเห็น และสามารถเข้าถึงแง่มุมอันละเอียดลึกซึ้ง และความหมายที่ซ่อนเร้นอยู่ในหลักฐานนั้นได้อย่างเท่าเทียม

กัน การประณามแม้จะถือว่าเป็นความเข้าใจประเภทหนึ่ง แต่ก็ถือว่าเป็นความเข้าใจที่คับแคบ และเต็มไปด้วยอคติที่ปิดกั้นต่อความจริง ซึ่งเกิดขึ้นเบื้องหน้าอย่างมีขอบเขตและมงาย ทั้งที่เหตุการณ์ดังกล่าวเคยเกิดขึ้นมาแล้วและอาจเกิดซ้ำขึ้นอีกได้ในอนาคต การหลบซ่อนหรือทำลายหลักฐานทิ้งเสียเป็นเพียงสิ่งชั่วคราวเท่านั้น เพราะเราเคยเป็นอย่างนั้น วันนี้เราถึงได้เป็นอย่างนี้ มีแต่เพียงการยอมรับความจริงโดยการพิจารณาไตร่ตรองเท่านั้นที่อาจทำให้เราเข้าใจ กระทั่งเห็นใจการกระทำของมนุษย์ในอดีตที่ถูกเงื่อนไขบางอย่างกำหนดให้ต้องเป็นไปอย่างนั้น

ดังนั้นจึงนับเป็นเรื่องน่าสนใจว่า การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มีความหมายของการเมือง³⁰ ที่ลึกซึ้งอันใดแอบแฝงอยู่ ทั้งอุดมคติ ความหวัง ความจริง ความใฝ่ฝัน ความหวาดกลัว ความรัก ความชัง ความวิษยา ความภาคภูมิใจ ความอับยศ ฯลฯ ในพระราชพงศาวดารทั้งสองสำนวนนี้ จนเกิดการเคลื่อนไหวความหมายบางประการให้ไม่ตรงกัน ระหว่างผู้เรียบเรียงและผู้ชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาลนี้

อย่างไรก็ตาม ก่อนที่จะได้กล่าวถึงการชำระพระราชพงศาวดาร ควรกล่าวถึงบริบทแห่งชีวิตประวัติของผู้เรียบเรียงและผู้ชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาล โดยสังเขปดังนี้

บทบาทของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในฐานะชนชั้นนำและการสร้าง "องค์ความรู้ใหม่" ของสยาม

ดังที่ทราบกันว่า เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นบุคคลสำคัญในจำนวนซึ่งมีไม่มากนัก ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงต้นสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่กล่าวลุกขึ้น "ทวนกระแส

³⁰ อาจดูแนวคิดและค่านิยมการเมืองตามความหมายนี้ได้ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๖), หน้า (๑๔), ๔๘.

ทำลาย" หรือทำการวิพากษ์วิจารณ์ต่อวัฒนธรรมตะวันตกที่กำลังไหลบ่าเข้าสู่สังคมไทยในช่วงขณะนั้น ทั้งในรูปการเผยแพร่ความรู้คริสต์ศาสนาและหรือความรู้วิทยาศาสตร์ของคณะมิชชันนารีโปแตสแตนท์³¹ อิทธิพลทางการค้ากับประเทศทางตะวันตกที่สยามเปิดความสัมพันธ์ด้วยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔³² การรับเทคโนโลยีแผนใหม่ในรูปแบบต่างๆ ของชนชั้นนำสยามสมัยนั้น ฯลฯ นับตั้งแต่เทคโนโลยีการต่อเรือ การพิมพ์ การแพทย์³³ และอาจรวมถึง "รูปแบบการบริหาร

³¹ อาจตุรแนวคิดนี้ได้ใน ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, "การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปแตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ. 2370-2411" (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๔๕-๑๔๗.

³² ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและสมภพ มานะรังสรรค์, บรรณานุกรม ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๔, หน้า ๑๖๙-๔๔๑. ; สมภพ มานะรังสรรค์, "การขยายตัวทางเศรษฐกิจของไทยในช่วงต้นศตวรรษที่ 19," กับ "ปฏิกริยาจากนิธิเอียวศรีวงศ์," เอเชียปริทัศน์ ฉบับสันติภาพในเอเชีย ๑๐/๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๓๒) : ๙๖-๑๑๔. และสมภพ มานะรังสรรค์, แนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังจากปฏิรูปการปกครอง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่งานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑-๑๐๔.

³³ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, "การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปแตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ. 2370-2411", หน้า ๓๒๘-๓๔๗.

และการปกครองสมัยใหม่” ซึ่งถูกนำมาใช้ใน “การปฏิรูปประเทศ” ในภายหลังด้วย³⁴ ดังที่จะได้กล่าวถึงต่อไปข้างหน้า

บทบาทสำคัญในการ “ต่อสู้” ทางวัฒนธรรมกับแนวคิดของตะวันตกของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ แม้จะถูกแสดงให้เห็นผ่านหลักฐานจำนวนไม่มากนัก หากทว่า จากหลักฐานดังกล่าวนี้ก็อาจชี้ให้เห็นถึง “บุคลิกของวิธีคิดเชิงประนีประนอม” ในงานเขียนและชีวิตของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์อยู่ไม่น้อย ดังเช่นที่ปรากฏใน หนังสือแสดงกิจจานุกิจ³⁵ คำถวายโอวาท ๓๕ ข้อ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³⁶ ตอนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในช่วงต้นรัชกาล และการอำนวยการให้จีนบัณฑิตกับจีนเพงแปลพงศาวดารจีนเรื่อง ซุยถัง เป็นต้น

อย่างไรก็ตามควรกล่าวด้วยว่า การต่อสู้ทางการเมืองในเชิงประนีประนอมตามความหมายนี้ มิได้หมายถึงการยอมจำนนต่ออำนาจอื่นใดเสมอไป หากแต่ยังหมายถึง ความจำเป็นของการต่อสู้ที่จะต้องเสนอเนื้อหาของอุดมการณ์เดิมเป็นพื้นอยู่บ้าง เพื่อยืนยันในการต่อสู้กับอุดมการณ์อื่น แม้ในท้ายสุดเนื้อหาของการต่อสู้นั้นจะออกมาในลักษณะที่กลมกลืนเป็นเนื้อเดียวกันกับอุดมการณ์อื่น ทว่าเนื้อหาที่กลมกลืนดังกล่าวนั้นก็จะต้องแสดงให้เห็นถึง การยืนยันของรากฐานทางวัฒนธรรมเดิมให้

³⁴ อาจดูแนวการวิเคราะห์นี้ได้ใน เดช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘, แปลโดย ภรณี กาญจนวัชรจิตติ, หน้า ๑๖๕, ๑๗๗.

³⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๑๔).

³⁶ แต่ปรากฏว่าคำถวายโอวาทดังกล่าวนี้ถูกพบเพียง ๑๗ ข้อ โปรดดูเรื่องนี้ได้ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๒๔), หน้า ๒๙๕-๓๑๒. และณัฐวดี สุทธิสงคราม, สามเจ้าพระยา, หน้า ๕๓๓-๕๕๔.

ปรากฏอยู่เสมอของการประนีประนอมในแต่ละครั้ง ดังที่ปรากฏถึงลักษณะดังกล่าวนี้ ในงานสำคัญของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ที่ได้กล่าวแล้ว นับตั้งแต่ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ซึ่งแสดงให้เห็นถึง ความพยายามใน “การประนีประนอม” วัฒนธรรมแบบ พุทธศาสนาให้กลายเป็นสิ่งที่มี “เหตุผลแบบวิทยาศาสตร์” ขณะเดียวกันก็ได้นำเอา หลักการทางพุทธศาสนาซึ่งถูกทำให้กลายเป็นวิทยาศาสตร์ ไปตั้งข้อสังเกตต่อความเป็นไสยศาสตร์หรือสิ่งที่ไม่เหตุผลในคริสต์ศาสนา กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ใช้ตรรกะแบบ วิทยาศาสตร์เข้ามาปรับวิธีคิดทางพุทธศาสนาให้มีตรรกะสอดคล้องกับหลักการของ วิทยาศาสตร์ แล้วนำตรรกะของ “วิทยาศาสตร์ในพุทธศาสนา” ไปวิจารณ์ต่อหลักคิด บางประการที่ไร้เหตุผลแบบวิทยาศาสตร์ในคริสต์ศาสนา³⁷

นอกจากนี้แล้ว การยืนยันถึงวัฒนธรรมจีนซึ่งปรากฏใน คำถวายโอวาทที่ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า อยู่หัว ให้ทรงวางพระองค์และปฏิบัติราชการเช่นเดียวกับจักรพรรดิจีน ตลอดจนถึงการ อำนาจการแปลงสาวดารจีน จึงอาจจะหมายถึงการกลับมาเน้นถึง “วัฒนธรรมต้นแบบเดิม” ที่เคยมีอิทธิพลต่อสยาม ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่ หัว³⁸ อันเป็นช่วงเวลาที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เริ่มเติบโตและเข้ารับราชการ³⁹ ดังที่ ปรากฏข้อความในคำถวายโอวาทดังกล่าวว่า

... ขอได้ทรงพระเมตตากรุณา แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเหมือนบิดามารดาร์กบุตรใน อุทร ทั้งพระราชอาณาเขตต์เหมือนอย่างพระเจ้าเจียวเต้ พระเจ้าซุ่นเต้ พระเจ้า

³⁷ อาจดูตัวอย่างแนวคิดนี้ได้ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า ๘๓-๑๐๒, ๑๑๙, ๑๒๒, ๑๔๘-๑๕๐, ๑๙๓-๑๙๖, ๑๙๘, ๒๐๔, ๒๔๖-๒๔๗. เป็นต้น

³⁸ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ. 2370-2411”, หน้า ๓๕๕

³⁹ ญัฐวดี สุทธิสงคราม, สามเจ้าพระยา, หน้า ๔๕๙-๔๖๐.

อุเต้ ซึ่งกล่าวไว้ในเรื่องไคนอก กษัตริย์สามพระองค์นั้นรักขุนนางและราษฎรยิ่งนัก บ้านเมืองก็เป็นสุข พระชนมายุก็ยืนนาน ขอได้ทรงพระราชดำริห์สอดส่องไปในราชการแผ่นดิน การสิ่งใดเป็นธรรมเนียมที่ถืออยู่ต้องคงไว้ การสิ่งใดที่จะต้องแก้ไขตัดแปลงก็ต้องจัดการเสียใหม่ให้ดีขึ้น การสิ่งใดเป็นที่ร้อนอกสมณพราหมณาจารย์ ข้าราชการ และอาณาประชาราษฎร์ก็ต้องผ่อนให้ได้ความเย็นใจและความสุขขึ้น จะได้เหมือนแผ่นดินพระเจ้าเจ็ยวเต้ พระเจ้าซุ่นเต้ พระเจ้าอุเต้ มีแต่ความสรรเสริญทั่วไป . . . ⁴⁰

ขณะเดียวกันเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีรับสั่งปรึกษาราชการแผ่นดินกับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เรื่องการนำระเบียบการบริหารแผนใหม่แบบตะวันตก โดยเฉพาะการทำสามโนครวัประชากร การทำบัญชีทรัพย์สิน ตลอดจนจนถึงการขึ้นทะเบียนสัตว์เลี้ยงต่างๆ มาใช้ในสยาม เพื่อเป็นหนทางในการควบคุมโจรผู้ร้ายและการลักขโมยวัวควายไปขาย เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้กราบทูลถวายความเห็นในทำนองว่า พระราชดำริที่จะนำเอาระเบียบแบบแผนดังกล่าวเข้ามาปฏิบัติใช้ในสยาม อาจเป็นสิ่งที่นำมาปฏิบัติโดยตรงไม่ได้ ด้วยเงื่อนไขสำคัญของพวกเขาข้าราชการของสยามที่ไม่เอาจริงเอาจังในการปฏิบัติหน้าที่ กอปรกับพวกโจรผู้ร้ายเหล่านี้ก็มักตกอยู่ในความอุปถัมภ์ค้ำจุนของผู้ทรงอิทธิพลทั้งหลายในสมัยนั้น หากมีพระราชประสงค์ที่จะทรงปฏิบัติจริงก็อาจจะทำได้แต่โดยการนำมา “ปรับประยุกต์” เข้ากับสังคมสยามในสมัยนั้นเสียก่อน อย่างไรก็ตามข้อความที่น่าสนใจในคำถวายโอวาทดังกล่าวมีดังนี้

. . . แต่ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ธรรมเนียมยุโรปเขาตั้งนายอำเภอ แข็งแรง ได้รู้บัญชีสามโนครวัและบัญชีคนจรมาอาศัยอยู่เท่าไร คนที่มีเรือกสวนที่ทำมาหากินอยู่เท่าไร คนที่ไม่มีที่ทำมาหากินอยู่เปล่า ๆ ก็ให้มีที่ไร่นาขึ้นมาทำ

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๔-๕๓๕. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

กิน ก็ถ้ามีที่ทางแล้วไม่ทำมาหากิน คือ คนนั้นแลจะหากินทางพาล มีโจรผู้ร้าย ขึ้นก็สืบเอาตัวได้ง่าย ๆ เพราะคนเขาไม่มุ่นหมกปะปนกันเหมือนอย่างประเทศ สยาม นายบ้านนายอำเภอเขาแข็งแรงรู้บัญชีคนเกิดวันละเท่าไร ตายวันละเท่าไร คนจรมาแต่บ้านไหนคนจะไปข้างไหน ก็มีหนังสือสำหรับตัวเดินทางไปถึง เมืองนั้นเมืองนี้ คนนั้นจะไปด้วยธุระสิ่งนั้น ๆ นายบ้านนายอำเภอเมืองนั้นก็ ได้ตรวจดูตามหนังสือนั้นเห็นถูกต้องแล้วก็ปล่อยไปตามความปรารถนา และตัว สัตว์นั้นก็เขาประทับตราหน้าเบอร์รี่ห่อเมืองนั้นแล้วมีหนังสือสำหรับตัวสัตว์ไว้ด้วย ถ้าโจรผู้ร้ายจะลักเอาไปซื้อขายต่างเมือง ถ้าไม่มีหนังสือสำหรับตัวสัตว์ห้ามไม่ให้ ผู้ใดซื้อ เขาก็จับเอาผู้เจ้าของสัตว์นั้นมาว่าเป็นโจร เจ้าของสัตว์แก้ตัวว่าหนังสือ หาย ก็ทำไม่จริงไม่ไปขอหนังสือต่อเจ้าพนักงานใหม่แล้ว แก่ตัวอย่างนี้ก็ไม่ได้ ถ้าผู้ใดบังอาจรับซื้อสัตว์นั้นไว้ ไม่ได้หนังสือสำหรับตัวสัตว์ไว้ เป็นอันสมกับโจร แต่ประเทศสยามจะเอาอย่างเขาทีเดียวไม่ได้ เพราะกำนันนายอำเภออ่อนแอโง่ นัก บ้านท่านผู้มีวาสนาบรรดาศักดิ์ดีวดวาอารามมาก เป็นรังที่คนพาลจะเข้า อาศัยอยู่ จึงว่า จะเอาที่เดียวนั้นไม่ได้ ได้แต่เทียบเคียงเอาบ้าง...⁴¹

ด้วยเหตุแห่งบริบทของชีวิตและงานเขียนโดยสังเขปของเจ้าพระยาทิพากร วงศ์เท่าที่ปรากฏในหลักฐานดังที่ได้กล่าวมานี้ จึงนับเป็นการยืนยันถึงรากฐานทาง วัฒนธรรมสยามเดิมในยามที่กำลังเผชิญหน้ากับกระแสทางวัฒนธรรมของตะวันตก ขณะเดียวกันลักษณะดังกล่าวนี้ก็น่าจะเป็นลักษณะร่วมที่ปรากฏอยู่ในงานพระราช พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาล ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้คิดจัดทำขึ้นเพื่อ ถวายเป็นการศึกษาและความรู้แก่พระมหากษัตริย์⁴² นับตั้งแต่ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากร

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๙-๕๕๑.

⁴² นิธิ เอียวศรีวงศ์, “พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จากอีกแง่มุมหนึ่ง,” ใน กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย, หน้า ๑๖๒.

วงศ์เป็นผู้จัดทำพระราชพงศาวดารชุดดังกล่าวอย่างเป็นทางการ ด้วยเหตุที่ทรงทราบว่าการจัดทำพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ดังกล่าวนั้น โดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ดำเนินไปอย่างไม่ราบรื่นนัก เหตุเพราะเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ขาดอำนาจในการเข้าถึงแหล่งเอกสาร ที่จะนำมาประกอบเป็นพระราชพงศาวดารตามหน่วยราชการต่างๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทราบถึงพระราชประเพณีต่างๆ ที่มีมาแต่เดิมนับจากข้อความที่สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงนิพนธ์ พระราชพงศาวดารเหตุการณ์ตอนต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกดั่งไว้เพียง ๑๐ ปี ด้วยเหตุแห่งพระบรมราชโองการดังกล่าวนี้ จึงเป็นเหตุให้การจัดทำพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาลโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์สำเร็จลุล่วงไปได้

ประวัติเจ้าพระยาทิพากรวงศ์โดยสังเขป⁴³

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มีนามเดิมว่า ขำ เกิดในราชินิกุลขุนนาคน เมื่อวันศุกร์ที่ ๑ ตุลาคม ๒๓๕๖ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นบุตรของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์กับหม่อมรอด มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกันคนหนึ่งชื่อ พุก ขณะเดียวกันก็เป็นน้องชายต่างมารดากับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) นายข้าเข้าถวายตัวรับราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระ

⁴³ หนังสือที่ใช้ในการเรียบเรียงคือ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ; ฦๅรัฐภูมิ สุทธิสงคราม, สามเจ้าพระยา. และ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม ๑ ; ฉลอง สุนทรวาณิชย์, "วิวัฒนาการการเขียนประวัติศาสตร์ไทย," ใน ประวัติศาสตร์และนักประวัติศาสตร์ไทย, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และสุชาติ สวัสดิ์ศรี, บรรณาธิการ. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ประพันธ์สาส์น, ๒๕๑๙), หน้า ๖๒-๙๕. และ ปิยนาท บุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูล "บุนนาค", หน้า ๒๕-๒๘.

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยได้รับการโปรดเกล้าฯ เป็นนายพลพมหนาดเล็กหุ้มแพร ต่อมาจึงได้รับเลื่อนเป็นจมีนราชามาตย์พลชั้นโท ปลัดกรมพระตำรวจ พร้อมกับพี่ชายต่างมารดาคือสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งได้รับราชการในตอนนั้นก็ได้รับการเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นจมีนไวยวรนาถ จมีนราชามาตย์พลชั้นโทในฐานะปลัดกรมพระตำรวจในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ มีหน้าที่การงานเท่าที่ปรากฏพบ อาทิเช่น การสร้างป้อมที่เมืองจันทบุรี การจับผู้ร้ายปล้นทรัพย์ที่เมืองสมุทรสงคราม การชำระฝิ่นหัวเมืองฝ่ายตะวันตก การจับเงินขายฝิ่น การจับเงินตัวเหี้ย ฯลฯ เป็นต้น

ต่อมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จมีนราชามาตย์พลชั้นโทก็ได้เข้าไปช่วยราชการบิดาคือ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ซึ่งเป็นประธานในกรมท่า รับตำแหน่งเจ้าพระยาผู้ช่วยราชการกรมท่า จนกระทั่งเมื่อบิดาคือ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ถึงแก่พิราลัย เจ้าพระยาผู้ช่วยฯ จึงได้รับเลื่อนตำแหน่งเป็นเจ้าพระยาวรวงศา มหาโกษาธิบดี เสนาบดีกรมท่า ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าอักษรต้นนามของท่านเป็นกาลกิณี เป็นเหตุให้ท่านเจ็บป่วย จึงโปรดเปลี่ยนนามให้ใหม่เป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศา มหาโกษาธิบดี อย่างไรก็ตามหน้าที่การงานของเจ้าพระยาทิพากรวงศาในสมัยรัชกาลที่ ๔ เท่าที่ปรากฏคือ เป็นผู้รับผิดชอบในการขุดคลองขึ้นหลายเส้น นับตั้งแต่คลองมหาสวัสดิ์ คลองถนนตรง คลองเจดีย์บูชา นอกจากนั้นแล้วยังเป็นผู้รับผิดชอบในการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ การปฏิสังขรณ์พระสมุทรเจดีย์ ที่สำคัญคือเหตุการณ์ในช่วยปลายสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้ปรากฏว่าเจ้าพระยาทิพากรวงศาได้ทำการตอบโต้ต่อกระแสดัดตะวันตกของคณะมิชชันนารีในสังคมสยามผ่าน หนังสือแสดงกิจจานุกิจ จนเป็นเหตุให้โรงพิมพ์หลายแห่งของคณะมิชชันนารีสมัยนั้นไม่รับพิมพ์งานหนังสือเล่มนี้ กล่าวกันว่าเจ้าพระยาทิพากรวงศาต้องมาตั้งโรงพิมพ์เพื่อพิมพ์งานของตนเอง โดยใช้แผ่นหินอ่อนสลักเป็นแม่พิมพ์

ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ เจ้าพระยาทิพากรวงศาได้รับพระราชทานศักดินาแลเครื่องยศอย่างสมเด็จพระเจ้าพระยา และได้รับการเลื่อนตำแหน่งให้มากำกับราชการใน

กรมท่า มีอำนาจสำเร็จราชการในกิจการต่างประเทศตลอดจนถึงเป็นที่ปรึกษาคิดอ่าน ในงานราชการแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ หน้าที่การงานในการปฏิบัติราชการแม้ไม่ปรากฏมากนักในรัชสมัยนี้ ทว่าได้ปรากฏงานนิพนธ์ที่สำคัญตั้งแต่สมัยช่วงปลายรัชกาลที่ ๔ ถึงต้นรัชสมัยนี้ นอกเหนือจาก หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ดังที่ได้กล่าวแล้ว งานสำคัญชิ้นอื่นที่เหลือเท่าที่ปรากฏพบ อาทิเช่น พระปฐมเจดีย์, ลำดับเสนาบดี, ปฐมวงศ์สกุลขุนนาคนาด เป็นผู้อำนวยการแปลพระราชพงศาวดารจีนเรื่องชยุตัง และที่สำคัญคือการจัดเรียงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาล และหลังจากที่ท่านได้ค้นคว้าเรียงเรียงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสี่รัชกาลเสร็จแล้วได้เพียงปีเศษ ท่านก็ได้ป่วยและถึงแก่พิราลัยเมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน ๒๔๑๓ อายุได้ ๕๗ ปี จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ นอกจากจะมีคุณสมบัติทางด้าน การปราบปรามโจรผู้ร้าย การปฏิสังขรณ์ก่อสร้างพระอาราม การค้าขายและการต่างประเทศแล้ว ยังมีคุณสมบัติพิเศษทางด้านวรรณคดีและประวัติศาสตร์เหนือบุคคลอื่น ในยุคสมัยเดียวกัน จนได้รับการไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เป็นผู้เรียงเรียงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งสี่รัชกาลขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กับ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ต่างอยู่ในเงื่อนไขที่ แตกต่างอย่างมากกับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นที่ทราบกันว่านอกจากเงื่อนไขที่ชนชั้น นำรู้สึกว่าจะ ต้องเผชิญกับ “การคุกคาม” จากจักรวรรดินิยมภายนอกแล้ว เงื่อนไขภายใน ที่สำคัญของชนชั้นนำเองก็คือ ความรู้สึกที่ว่าอำนาจของพระมหากษัตริย์ได้ถูกลด ทอนลงด้วยอำนาจของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้ดำรงตำแหน่งเป็นผู้

สำเร็จราชการขณะนั้น ดังที่ปรากฏความตอนหนึ่งในพระบรมราชาบาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรมหินีศว่า

... ในเวลานั้น อายุพ่อเพียง ๑๕ ปีกับ ๑๐ วัน ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดาก็ล้วนแต่โลเลเหลวไหล หรือไม่โลเลเหลวไหลก็ได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อคือเจ้านายทั้งปวง ก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระเจ้าพระยา และต้องรักษาตัวรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทั่วทุกองค์ ที่ไม่เอื้อเพื่อต่อการอันใดเสียก็มีโดยมาก ฝ่ายข้าราชการถึงว่ามีผู้ที่ได้รับใคร่สนทนอมอยู่บ้างก็เป็นแต่ผู้น้อยโดยมาก ที่เป็นผู้ใหญ่ก็ไม่มีกำลังสามารถอาจจะอุดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้องซึ่งร่วมบิดามารดาหรือที่ร่วมทั้งมารดาก็เป็นเด็กมีแต่อายุต่ำกว่าพ่อลงไป ไม่สามารถจะทำอะไรได้ทั้งสิ้น สวณตัวพ่อเองยังเป็นเด็กอายุเพียงเท่านั้นไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใดที่จะทำการตามหน้าที่ แม้แต่เพียงเสมอเท่าที่ทูลกระหม่อม ทรงประพฤติมาแล้วได้ ยังซ้ำเจ็บเกือบจะถึงแก่ความตาย อันไม่มีผู้ใดสักคนเดียวซึ่งจะเชื่อว่าจะรอด ยังซ้ำถูกอันตรายอันใหญ่คือทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคตในขณะนั้น เปรียบเหมือนคนที่ตีระฆาตแล้ว จับเอาแต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติกษัตริย์ เหลือที่จะพรรณาถึงความทุกข์อันต้องเป็นกำพว้าในอายุเท่านั้น และความหนักของมงกุฎอันเหลือที่คองจะทานไว้ได้ ทั้งมีศัตรูซึ่งมุ่งหมายอยู่โดยเปิดเผยรอบข้างทั้งภายในภายนอก หมายถึงทั้งในกรุงและต่างประเทศ ทั้งโรคภัยในกายเบียดเบียนแสนสาหัส...⁴⁴

นอกจากนี้แล้วยังปรากฏเหตุการณ์สำคัญซึ่งมีความหมายถึง การจำกัดพระราชอำนาจในปัจจุบันและอนาคตของพระมหากษัตริย์สมัยนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

⁴⁴ ชัยอนันต์ สมุทวณิชและชัตติยา กรวรรณสุด (รวบรวม), เอกสารการเมืองการปกครองไทย (พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๗๗) (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๓๒), หน้า ๑๐๔.

คือการตั้งกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ (พระองค์เจ้ายออดยิ่งประยูรยศ) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์ใหม่เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๑ โดยไม่ผ่านอำนาจพระมหากษัตริย์⁴⁵ ความสำคัญของการตั้งตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชสมัยนี้ จึงไม่ได้หมายความว่าความแก่การนำตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ มาถ่วงดุลกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในลักษณะ “การคานอำนาจกัน” เพื่อความมั่นคงในอำนาจปัจจุบันของผู้สำเร็จราชการสมัยนั้น หากแต่ยังหมายถึงการกำหนดตำแหน่งพระมหากษัตริย์ในอนาคตต่อจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผ่านการเป็นรัชทายาทในตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพื่อที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์จะได้จัดวางตำแหน่งที่มั่นคงและถาวรเหนือดุลอำนาจดังกล่าวนั้น ภายหลังจากอำนาจของผู้สำเร็จราชการ⁴⁶ ควรสังเกตด้วยว่า แม้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญจะทรงมีพระชน

⁴⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหากษัตริย์ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๕), หน้า ๕๖. และ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๑๖), หน้า ๑๗๘.

⁴⁶ โปรดดูรายละเอียดและแนวทางการวิเคราะห์นี้ได้ใน “พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานถึงสมเด็จพระปวงเรศวรวิยาภรณ์” อนุรักษ์ สุธงษิ สุธงษิสงคราม, สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๖-๘. ; สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, หน้า ๑๒๓, ๑๓๔. , ความทรงจำ, หน้า ๑๖๘. ; ปิยนาด บุนนาค, “แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕”, หน้า ๑๓๑. และ วิลาสวงค์ พงศบุตร, “การสืบราชสมบัติ,” ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔-พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า ๔๔, ๔๖-๔๗.

มาเยอะมากกว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง ๑๕ พรรษา⁴⁷ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มักจะทรงรู้สึกท้อ ทั้งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญต่างพากันคิดว่าพระองค์จะต้องเสด็จสวรรคตก่อนกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสมอ ดังที่ปรากฏข้อความในพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีต่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เรียงตามลำดับดังนี้

... ด้วยเดี๋ยวนี้ เขาพูดกันในพวกฝรั่งทั่วทั้งกรุงว่าวังหน้าได้ลูกสาวกงสุลอังกฤษ คนที่สองเป็นเมีย เดิมกงสุลนี้ซัดเซมาแต่เมืองอินเดีย พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเอามาเลี้ยงไว้เป็นนายทหาร ประทานเมียให้คนหนึ่งเป็นลูกทวายเป็น จึงมีลูกผู้หญิงที่เป็นสาวแล้วสองคน คนใหญ่ขึ้นไปเรียนหนังสือเมืองฝรั่ง แต่คนเล็กนั้น อยู่กรุงนี้เป็นฝรั่งครึ่งหนึ่งไทยครึ่งหนึ่ง รูปพรรณสัณฐานเป็นไทยมาก ก็มารดาเขาเป็นคนวังหน้ามาแต่เดิม จึงสนิทสนมกับวังหน้าเดี๋ยวนี้มากมาแต่ยังไม่เกิดความ ครั้นเมื่อวังหน้าลงไปอยู่บ้านเขา ก็เรียกเมียกงสุลนี้เป็นแม่ นับถือกันมากขึ้น ลูกสาวสองคนนี้ คนต่างประเทศไม่มีใครนับถือเลย ไม่มีใครจะเอาเป็นภรรยาเลยเป็นแน่จึงผูกพันกับที่วังหน้า ไปมาอนงค์อยู่ในวังจนคนว่ากงสุลทวายเป็นวังหน้าก็มีมาแต่ก่อน แต่พูดกันแต่ไทยๆ คนฝรั่งไม่พูด มาในครั้งนี่เขาว่าเมื่อไปกาญจนบุรีนี้ออกน่านมาก ไปตามเสด็จวังหน้านั่งที่ไหนก็นั่งเคียงกัน แลในบางกอกก็มีเถ้าแก่รับส่งเป็นเวลาขึ้นไปอนงค์ในวัง ประทานข้าวของแต่งตัวมากมายนัก แต่คำที่คนฝรั่งพูดกันนั้นเป็นการเยาะเย้ยกันมาก ด้วยเขาไม่นับถือในตัวผู้หญิงแล้วก็ผิดธรรมเนียมในศาสนาเขามาก จะเล่าความที่เขาติเตียนทวายเป็นมากก็จะยืดยาวนัก แต่เขาว่าบิดานั้นก็ทราบที่จะเต็มใจให้ด้วย เขาได้มาพบกับสมเด็จพระยามีผู้^๑ที่ควรเชื่อได้ทราบความมาว่าเขากะสมเด็จพระยามีผู้^๑เป็น

⁴⁷ ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม), หน้า ๓๘, ๙๖.

แน่ว่า หม่อมฉันคงจะตายในเร็ว ๆ นี้เป็นแน่ด้วยผอมนัก วังหน้าคงจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ถ้าวังหน้าเป็นเจ้าแผ่นดินแล้วเหมือนกับลูกเขา ๆ สงสารจะต้องอุปถัมภ์ ช่วยว่าการงานทุกอย่าง ลูกเขานั้นคนใหญ่ที่ไปเรียนเมืองนอกคนเดียวเขาจะให้ เป็นฝรั่ง แต่ลูกนอกนั้นตามแต่ภรรยาเขาจะให้มีฝั้วไทยก็ตาม สมเด็จพระเจ้าพระยา พลอยเห็นจริงด้วย ได้บอกมอบฝากบ้านเมืองว่าถ้าสิ้นท่านแล้ว วังหน้าจะเป็น เจ้าแผ่นดินให้เขาช่วยทะนุบำรุงบ้านเมือง และฝากบุตรหลานของท่านด้วยเกิด การเป็นดังนี้ สมกับคำที่สมเด็จพระเจ้าพระยาพูดอยู่เสมอว่า หม่อมฉันคงตายในปี นี้ ๆ หลายปีมาแล้ว ว่าวังหน้าคงมาเป็นเจ้า คำนี้ท่านพูดอยู่ดั่ง ๆ กับบุตรหลาน นั้นก็ให้ไปมาฝากตัวอยู่ที่กงสุลอังกฤษจริงเป็นการสมกับที่คำพูด แต่คำที่ฝ่าย ภรรยาμισเดอนอก กงสุลพูดนั้นว่า ถ้าวังหน้าเป็นเจ้าแล้ว ลูกสาวจะเป็น สมเด็จพระนาง ฝั้วจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ถ้ามีหลานจะให้เป็นเจ้าแผ่นดิน ต่อไปด้วย ๆ . . . ⁴⁸

และ

. . . พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยตรัสเล่าถึงเรื่องเมื่อครั้งนั้น เรื่อง ๑ ซึ่งควรรักษาไว้มิให้สูญเสีย เล่าที่ตรงนี้ก็เหมาะดี คืนวันสงฆ์น้ำพระบรม ศพ เมื่อพระองค์ทรงพระเก้าอี้ ผ่านไปในห้องพระฉนวนพระอภิเนาวนิเวศน์ อันภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยคอยเฝ้าอยู่ เวลานั้นแม้ยังทรงปลกเปลี้ยมากแต่ ได้พระสติแล้ว ได้ยื่นท่านผู้หญิงพันภรรยาเจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์พูดขึ้นเมื่อเสด็จ ผ่านพอพ้นไปว่า "พ่อคุณนี่พ่อจะได้อยู่สักกี่วัน" . . . ⁴⁹

⁴⁸ อนุรักษ์ สุกฤษสงคราม, สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุรียวงศ์ เล่ม ๒, หน้า ๖-๘. [ตัวเน้นเป็นของผู้เขียน]

⁴⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาตำราอักษรอาษา, ความทรงจำ, หน้า ๑๘๒.

ด้วยเหตุที่ เสนาบดีตระกูลขุนนางเรื่องอำนาจขึ้นในฐานะผู้สำเร็จราชการ ตอนช่วงต้นแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ได้ก่อให้เกิดความรู้สึกถึงความตกต่ำในหมู่พระราชวงศ์โดยทั่วไป ดังที่ปรากฏข้อความว่า

... เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสดยราชสมบัติสืบมานั้น ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อนั้นพระเจ้าแผ่นดินเธออยู่ในวัยเยาว์ทุกพระองค์ ยังไม่สามารถจะทรงราชการใดที่เป็นแก่นสารได้ . . . ตามที่เล่าปรากฏในหนังสือหลายแห่งว่า ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อนั้นพระเจ้าแผ่นดินเธอหลายพระองค์ต้องพลัดพรากไม่ค่อยได้พบปะสมาคม จนถึงขั้นเลิกจำกันแทบไม่ค่อยได้ก็มี เรียกว่าไกล่ขึ้นเสื่อมลาภและเสื่อมยศ . . .⁵⁰

เมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์พ้นออกจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแล้ว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่สอง เมื่อพระองค์ทรงบรรลุนิติภาวะแล้วในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ พระองค์จึงได้ทรงเริ่มดำเนินนโยบายที่จะดึงอำนาจทางเศรษฐกิจและกำลังคนกลับคืนสู่ “สถาบันพระมหากษัตริย์” ผ่านการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ เพื่อรวบรวมรายได้ทั้งหมดเข้าสู่พระมหากษัตริย์โดยตรง การจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) และสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) เพื่อปกครองประเทศผ่านสภา

⁵⁰ ม.ร.ว. ศุภวัตร เกษมศรี (ผู้รวบรวม), พระประวัติกรมหมื่นทิฆากวรวงษ์ประวัติ (พิมพ์แจกในงานฉลองครบ ๖ รอบของ ม.จ. วัลยากร เกษมศรี ๒๘ สิงหาคม ๒๕๑๐), หน้า ๒๒, อ้างถึงใน ปิยนาท บุณนาค, “แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุณนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕”, หน้า ๑๒๙.

ทั้งสองนี้ ตลอดจนถึงการเริ่มดำเนินนโยบายในการเลิกทาส เพื่อถ่ายโอนคนในบังคับของขุนนางเดิมสู่การเป็นราษฎรของพระมหากษัตริย์⁵¹

ผลของการดำเนินนโยบายรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่พระมหากษัตริย์ดังกล่าว จึงหมายความว่า การสูญเสียรายได้ทางด้านเศรษฐกิจและกำลังแรงงานของขุนนางและพระราชวงศ์บางกลุ่ม⁵² โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ เสนาบดีตระกูลขุนนาคนและกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ประกอบกับในช่วงขณะนั้นกลุ่มของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ออกหนังสือพิมพ์ ดุริยสภา วิจาร์ณถึงฐานะอันไม่ชอบธรรมของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ พร้อมกับประกาศว่าพวกเขาจะจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และผู้สืบราชสมบัติที่เป็นพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์เท่านั้น⁵³ ขณะเดียวกันทางด้านกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญก็ถูกตัดรายได้ทางภาษีอากร อีกทั้งยังได้รับบัตรสนเท่ห์ว่าจะถูกลอบปลงพระชนม์ ความขัดแย้งจึงเริ่มประทุขึ้นเมื่อทั้ง

⁵¹ ปิยนาท บุนนาค, "แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕", หน้า ๑๔๖. ; นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ภาษาไทยมาตรฐานกับการเมือง," ไขน, คธาบาว, น้ำเน่า และหนังไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๗. และ เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘, แปลโดย ภรณ์ กาญจนันชฐิติ, หน้า ๗๕-๗๗.

⁵² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "วังหน้า : ตำแหน่งผู้สืบราชสมบัติ," รักเมืองไทย เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๙), หน้า ๑๐.

⁵³ ดุริยสภา เล่มที่ ๑ ว. ๓, ด. ๙, ร. ๕, ๑๒๓๖. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตำรวจเอก หม่อมเจ้ามนูญศิริ เกษมสันต์ วันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๒), หน้า ๑๒๗-๑๒๘, อ้างถึงใน ปิยนาท บุนนาค, "แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕", หน้า ๑๔๖.

วังหลวงและวังหน้าต่างระดมกำลังกันขนานใหญ่ จนนำไปสู่เหตุการณ์ที่เรียกกันว่า “วิกฤตการณ์วังหน้า” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗⁵⁴

เหตุการณ์ครั้งนั้นได้ทำให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จหนีไปลี้ภัยอยู่ในสถานกงสุลอังกฤษ ก่อนที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญจะทรงเรียกร้องให้อังกฤษเข้ามาเป็นผู้ไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทนี้ อังกฤษได้ส่งเซอร์แอนดรูว์ คลาก ข้าหลวงใหญ่ประจำสิงคโปร์เป็นผู้เข้ามาไกล่เกลี่ยเจรจา แต่ในท้ายสุดเซอร์แอนดรูว์ คลากก็ถือว่ากรณีพิพาทครั้งนี้เป็นเหตุการณ์ภายในของสยาม กรมพระราชวังบวรฯ จึงต้องตกลงเจรจาและยอมรับข้อเสนอให้ลดฐานะจากการเป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่สอง เช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็นเพียงพระมหาอุปราชเท่านั้น ตลอดจนถึงการถูกกำหนดให้มีกองทหารได้ไม่เกิน ๒๐๐ คน⁵⁵

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเป็นผู้ชนะ แต่การสืบเปลี่ยนดุลงแห่งอำนาจนี้ก็ต่อกล่า้ออกไปอีกราวสิบปี เหตุเพราะการเผชิญหน้ากันอาจเป็นมูลเหตุที่ก่อให้เกิดการแทรกแซงกิจการภายในของสยามจากต่างประเทศได้ จนกระทั่งภายหลังเมื่อทั้งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัย เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๕ และสมเด็จพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จทิวงคตในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ การเปลี่ยนแปลงดุลงอำนาจจึงได้เริ่มเกิดขึ้น⁵⁶ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้นำในการดำเนินนโยบาย “ปฏิรูป” ของคณะรัฐบาลโดยเด็ดขาดทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเมือง

ทว่าการดำเนินนโยบายดังกล่าวก็ดำเนินไปได้ในราวครึ่งทศวรรษ ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสก็เริ่มเสื่อมลงตามลำดับ นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๓๕

⁵⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “วังหน้า : ตำแหน่งผู้สืบราชสมบัติ,” รักเมืองไทย เล่ม ๑, หน้า ๕๐.

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า

⁵⁶ เดช บุนนาค, การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘, แปลโดย ภรณ์ กาญจนันชิตติ, หน้า ๗๘-๗๙.

เมื่อฝรั่งเศสได้อ้างสิทธิเหนือดินแดนทั้งหมดบริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง พร้อมทั้งได้ขับไล่เจ้าพนักงานของสยามออกจากบริเวณฝั่งซ้ายปากตะวันออกของแม่น้ำโขง ซึ่งฝรั่งเศสอ้างว่าเป็นหัวเมืองญวนของฝรั่งเศส ขณะที่ปฏิกิริยาของสยามขณะนั้นคือการปฏิเสธการถอนกำลังจากที่มั่นทุกแห่ง อีกทั้งยังได้เสริมแนวป้องกันต่างๆ ให้แข็งแรงเพิ่มขึ้นด้วย นอกจากนี้สยามยังได้ทำการขับไล่พ่อค้าฝรั่งเศสสองคน ซึ่งได้ทำการขายสินค้าโดยไม่เสียภาษีและได้เดินทางเข้าเขตสยามโดยไม่มีหนังสือเดินทาง ฝรั่งเศสได้ทำการประท้วง ขณะที่สยามได้ทำการเกลี้ยกล่อมให้ฝรั่งเศสถอนกำลังบางส่วนออกจากแนวชายแดนในตอนต้นปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ทว่าตอนนั้นการสู้รบตามแนวชายแดนก็ได้เกิดขึ้นแล้ว⁵⁷

ในท้ายสุดเมื่อวันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ เรือรบฝรั่งเศสสองลำได้แล่นฝ่าแนวป้องกันขึ้นมาตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาเทียบท่าที่กรุงเทพฯ และเมื่อรัฐบาลสยามไม่อาจยอมรับข้อเสนอทั้งหมดของฝรั่งเศสได้ วันที่ ๒๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ เรือรบของฝรั่งเศสจึงเริ่มทำการปิดปากอ่าวไทย จนทำให้รัฐบาลสยามจำต้องยอมรับข้อเรียกร้องทั้งหมดของฝรั่งเศสเมื่อวันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖⁵⁸ โดยต้องยอมยกดินแดนบนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงทั้งหมดให้ฝรั่งเศส ถอนกองกำลังทางทหารในบริเวณนั้นทั้งหมดให้ออกห่างจากฝั่งแม่น้ำ ๒๕ กิโลเมตร อนุญาตให้ฝรั่งเศสค้าขายได้โดยไม่เสียภาษีสินค้าขาเข้าและขาออก งดใช้ค่าเสียหายต่อฝรั่งเศส ๒ ล้านฟรังก์ และยอมยกจันทบุรีและตราดให้ฝรั่งเศสครอบครอง จนกว่าข้อตกลงในสนธิสัญญาจะมีผลสมบูรณ์⁵⁹

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๒-๑๒๓.

⁵⁸ ฉลอง สุนทรวาณิชย์, รัสเซีย-ไทย สมัยรัชกาลที่ ๕-๖ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๑๖), หน้า ๗๓-๗๔.

⁵⁹ เตช บุณนาค, การปกครองระบบเทศบาลของประเทศสยาม พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘, แปลโดย ภรณ์ กาญจนันท์, หน้า ๑๒๔.

กล่าวกันว่า เหตุการณ์ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
วิตกกังวลถึงกับเสวยและบรรทมไม่ได้ตามปกติ จนกระทั่งทรงพระประชวร พร้อมทั้ง
ทรงพระราชประสงค์จะสวรรคต หากต้องเสียบ้านเมือง⁶⁰ ดังที่ปรากฏข้อความใน
พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปที่สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

... เจ็บนานนิกหนายนิตย	มะนะเรื่องบำรุงกาย
ส่วนจิตบ่มีสบาย	ศิระกลุ่มอุราตรึง
แม่หายก็พลันยาก	จะลำบากฤทัยพึง
ตริแต่จะถูกรึง	อุระรัดและอัตร่า
กลัวเป็นทวิราช	บ่ตริบ่องอยุธยา
เสียเมืองจึงนินทา	บ่ละเว้นถ่วงวาย
คิดใดจะเกียงแก้	ก็บ่พบซึ่งเงื่อนสาย
สบหน้ามนุษย์อายุ	จึงจะหลุดแลเลยสูญ ⁶¹

อย่างไรก็ตาม หลังเหตุการณ์กรณีวิกฤตการณ์ปากน้ำ ร.ศ. ๑๑๒ ผ่านไป
แล้ว การปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้
ดำเนินต่อไป ขณะเดียวกันบรรยากาศอันเนื่องมาจากการคุกคามของตะวันตกค่อย
ผ่อนคลายขึ้นบ้าง เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสและอังกฤษตกลงร่วมมือกันว่า ทั้งฝรั่งเศสและ
อังกฤษจะไม่ส่งกองทัพล่วงหน้าเข้าไปในอาณาบริเวณนั้น (คืออาณาเขตที่เป็นประเทศ

⁶⁰ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล, สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น (กรุงเทพฯ : คลังสมอง, ๒๕๓๔), หน้า ๒๑๒.

⁶¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชนิพนธ์พระราชทาน
ไปที่กรมหมื่นดำรงฯ ใน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖)", อ้างถึงใน หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศ
กุล, สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น, หน้า ๒๑๓-๒๑๔.

ไทยในปัจจุบัน) โดยปราศจากความยินยอมของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ตามคำประกาศของฝรั่งเศสและอังกฤษเมื่อวันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๙⁶²

หลังจากนั้นอีกสามวัน คือวันที่ ๑๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงมีพระราชดำรัสแถลงถึงนโยบายการปฏิรูปการบริหารและการปกครอง ซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งว่า "ถ้าไม่จัดการปกครองให้เรียบร้อย ทุนซึ่งจะเป็นที่ตั้งให้มีกำลังพอรักษาความสงบเรียบร้อยได้นั้น ก็จะไม่พบ"⁶³ เมื่อถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๒ การจัดระเบียบการปกครองในรูปของหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด และมณฑลได้ลงตัวในระดับหนึ่งผ่านพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๔๐ และพระราชกำหนดการปกครองท้องถื่น กล่าวคือวงงานทุกระดับของการปกครองท้องถื่นได้ถูกเชื่อมโยงเข้าสู่ส่วนกลางแล้ว ระยะเวลาที่เหลือต่อมาคือการพัฒนาส่งเสริมให้มั่นคง ก่อนที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงปรับปรุงระบบใหม่หลังจากนี้ในรูปของเทศบาล⁶⁴

ด้วยเหตุนี้ การชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ จึงน่าจะอยู่ภายใต้เงื่อนไขทางสังคมในยุคสมัยแห่ง "การปฏิรูป" นี้ กล่าวคือเป็นเงื่อนไขที่ชนชั้นนำได้พยายามปรับเปลี่ยนรูปการจิตสำนึกของตัวเองให้ทัดเทียมต่อความเจริญเหมือนอารยประเทศ เพื่อป้องกันการแทรกแซงกิจการภายในของสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเงื่อนไขที่ไม่มีการแบ่งแยกชนชั้นนำออกจากความเป็นรัฐหรือประเทศ ดังที่เคยปรากฏข้อความใน พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศและสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ มีความตอนหนึ่งว่า "ถ้าหากเป็นเช่นนั้นแล้ว ศัตรูภายนอกอันยังมีกำลังแรงกล้าขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายสิบ

⁶² เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘, แปลโดย ภรณ์ กาญจนันท์จิตติ, หน้า ๑๒๕.

⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๐-๑๗๑.

เท่านั้น นั้น ก็จะมีพลังมีช่องโอกาสที่จะทำให้ลายล้างวงศ์ตระกูลเราให้เสื่อมสูญไป”⁶⁵ และ “การเรื่องนี้เขามีอำนาจที่จะอินเตอเฟียได้ เพราะเมืองไทยไม่เป็นเมืองศิวิลียเหมือนเมืองทั้งปวง”⁶⁶

ขณะเดียวกันการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพเป็นผู้ชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์นั้น อาจอยู่ในเงื่อนไขที่สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพทรงมีพระปรีชาสามารถทางด้านการศึกษาเป็นพิเศษ ก่อนที่จะทรงหันมาจับงานทางด้านการศึกษาในภายหลัง โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๒๓-๒๔๓๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมอบหมายให้ สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพเป็นผู้บริหารโรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ โรงเรียนปริยัติธรรมและโรงเรียนของพระศรีสุนทรโวหาร จนเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพอพระราชหฤทัยในการที่สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพได้ทรงอุทิศพระองค์ให้กับการศึกษา ดังที่ปรากฏข้อความในพระราชดำรัสว่า

... “ดิศวรกุมาร” (กรมหลวงดำรง) เป็นผู้สมควรที่จะได้รับความสรรเสริญ ในการที่อุตสาหกิจให้เรียบร้อยเป็นไปได้สม่ำเสมอตลอด เป็นพยานในการซึ่งเธอมีความเคารพต่อคำสั่งของฉัน และรักใคร่ในการที่จะร่ำเรียนวิชา จึงต้องขอขอบใจเธอในส่วนหนึ่งต่างหาก . . .⁶⁷

⁶⁵ ญัฐวุฒิ สุกฤษฏ์, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๑๗๔-๑๗๕.

⁶⁶ ญัฐวุฒิ สุกฤษฏ์, สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม ๒, หน้า ๑๑๙.

⁶⁷ สุจริต ภาวรสุน, พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราธิราชานุภาพ เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : มปท., ๒๕๐๘), หน้า ๒๑๘-๒๓๑, อ้างถึง

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นที่โปรดปรานของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นต้นมา จนใน ท้ายสุดสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ต้องสละตำแหน่งจากเสนาบดีกระทรวง ธรรมการไปสู่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ หัวมีกระแสพระราชดำรัสว่า

... ฉันรู้ว่าเธออ่านภาษาอังกฤษได้ และรู้ว่าการจัดระเบียบกรมธรรมการของเธอ นั้นถือเป็นแบบอย่างได้ดี ฉะนั้น ฉันจึงต้องการให้เธอมาช่วยวางแผนจัด ระเบียบกระทรวงมหาดไทยเสียใหม่ เพื่อที่จะดึงเอาข้อขัดข้องที่เธอสงสัยว่าจะ เป็นการกีดขวางความเจริญก้าวหน้าออกมา แลช่วยแก้ปัญหาเหล่านั้น...⁶⁸

ใน เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. ๒๔๓๕- ๒๔๕๘, แปลโดย ภรณ์ กาญจนันท์จิตติ, หน้า ๑๑๕.

⁶⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงมหาดไทย ๑๐/๑๙ สำเนา ลายพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ ถึงสมเด็จพระยาดำรงฯ, ร. ๑/๑๑๐ ค. ๑, ๔ เมษายน ๒๔๓๔, อ้างถึงใน เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศ สยาม พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘, แปลโดย ภรณ์ กาญจนันท์จิตติ, หน้า ๑๑๘.

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁶⁹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชสมภพเมื่ออังคารที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๖ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ (ภายหลังทรงได้รับการสถาปนากรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีในสมัยรัชกาลที่ ๕) มีพระกนิษฐาร่วมพระราชชนนีด้วยกัน ๓ พระองค์คือ เจ้าฟ้าจันทรมลลทล เจ้าฟ้าจาดุรนต์รัศมีและเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์

กล่าวกันว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระราชปิโยรสของสมเด็จพระบรมชนกนาถพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ การศึกษาในชั้นเบื้องต้นได้ทรงเริ่มเรียนในสำนักพระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุตรีทั้งในด้านอักษรสมัยและโบราณราชประเพณี ตามสมควรแก่พระราชกุมารสมัยนั้น อาทิ ภาษาบาลี วิชาปืนไฟ มวยปล้ำ กระบี่กระบอง อิศวราธรรม ดชกรรม ขณะเดียวกันพระองค์ก็ได้ทรงศึกษาวิชาทางด้านรัฐประศาสนศาสตร์ราชประเพณีและโบราณคดีทั้งปวง กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชบิดา และหลังจากที่ทรงผ่านพระราชพิธีสงและจารึกพระนามลงพระสุพรรณบัฏ เมื่อพระชันษาได้ราว ๙ พรรษาแล้ว พระองค์ก็ได้ศึกษาภาษาต่างประเทศกับนางลิโอโนเวนซ์ จนกระทั่งอายุครบผนวชเป็นสามเณร จึงได้ทรงรับโอวาทและเล่าเรียนพระธรรมวินัยในสำนักกรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์

หลังจากที่ได้ทรงลาผนวชแล้ว ก็ได้เสด็จไปประทับอยู่ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ และได้ทรงฝึกหัดราชการกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่เสมอ ต่อมาจึงได้ทรงบัญชาการกรมมหาดเล็ก จนเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรง

⁶⁹ หนังสือที่ใช้ในการเรียบเรียงคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ. , พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕. , พระราชประวัติรัชกาลที่ ๕ ก่อนเสวยราชย์ (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๒๒). และ ประวัติบุคคลสำคัญ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๓๑).

ประชวรและเสด็จสวรรคต พระองค์จึงได้เสด็จขึ้นครองราชย์เถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ของกรุงรัตนโกสินทร์ พระนามว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ รวมพระชนมายุได้ ๕๘ พรรษา

งานพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชนิพนธ์สำคัญที่เป็นงานประวัติศาสตร์ อาทิเช่น พระราชวิจารณ์เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, พระราชวิจารณ์เรื่องพงศาวดารและเรื่องประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช, พระราชพิธีสิบสองเดือน, ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม, พระบรมราชาธิบายเรื่องความสามัคคี ฯลฯ นอกจากนั้นแล้วยังปรากฏพระราชนิพนธ์ในรูปแบบอื่นๆ อีก อาทิพระราชดำรัสเนื่องในวโรกาสต่างๆ พระบรมราชาวาทหรือพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่มีไปพระราชทานบุคคลต่างๆ เป็นต้น

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ⁷⁰

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นพระราชโอรสในลำดับที่ ๕๗ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าจอมมารดาชุ่ม ประสูติเมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๔๐๕ มีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร พระองค์เริ่มการศึกษาขั้นต้น ในระดับการทวงพระอักษรถึงการผสมตัวหนังสือกับคุณ

⁷⁰ หนังสือที่ใช้ในการเรียบเรียง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ. ; หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล, ประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๐๕-พ.ศ. ๒๔๘๖ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๘๗). ; จักรกฤษณ์ นรินดิศดุการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย (กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๗). และ ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, รวมสารบบความ ท.กล้วยไม้ ณ อยุธยา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นอ้อ, ๒๕๓๖).

แสงตำแหน่งเสมียน จากนั้นจึงได้มาศึกษาแบบเรียนหนังสือปฐม ก.กา กับคุณปาน ธิดาของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ จนสำเร็จการศึกษาชั้นมูลฐานเมื่อพระองค์มีพระชนมพรรษาได้ ๗ พรรษา ซึ่งประจวบกับช่วงเวลาทีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชบิดาได้เสด็จสวรรคตลงพอดี

เมื่อเปลี่ยนแผ่นดินใหม่เป็นสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ได้ศึกษาภาษามคธ ตั้งแต่การหัดอ่านตัวหนังสือ ขอม การเรียนไวยากรณ์และการแปลคัมภีร์ต่างๆ กับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) หลังจากนั้นก็ได้เริ่มศึกษาวิชาภาษาอังกฤษ เมื่อพระชันษาได้ ๙ พรรษา กับมิสเตอร์ ฟรานซิส ยอร์ช แพ็ตเตอร์สัน (Mr. Francis George Patterson) ไปจนครบกำหนดการ โสกันต์ และได้ทรงผนวชเมื่อทรงมีพระชันษาได้ ๑๓ พรรษา ะหว่างนี้ก็ได้ทรงศึกษาอยู่ ณ สำนักวัดบวรนิเวศ กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศจริยาลังกรณ์ และได้ทรงศึกษาในวิชาอาคมต่างๆ กับนักองค์วัดถ้ำ พระอนุชาของสมเด็จพระนโรดม เจ้ากรุงกัมพูชา ขณะเดียวกันเมื่อทรงลาผนวชออกมารับราชการก็นับได้ว่า พระองค์ได้ ทรงเรียนรู้ในวิชารัฐศาสตร์โดยตรงจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระปิตุลา หลังจากนั้นพระองค์ก็ได้เข้าศึกษาวิชาการทหาร สำเร็จแล้วจึงได้ ทรงออกมารับราชการสนองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าฯ นับแต่นั้นมาเมื่อพระชันษายังไม่ครบ ๑๕ ปีบริบูรณ์

สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเข้ารับราชการครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ ในตำแหน่งนายร้อยตรีทหารราบผู้บังคับการกองแต้ว พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงได้ รับการเลื่อนตำแหน่งผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก พ.ศ. ๒๔๓๑ ทรงดำรงตำแหน่ง อธิบดีกรมศึกษาธิการ และ พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงดำรงตำแหน่งที่สำคัญเป็นเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย ขณะเดียวกัน เมื่อสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำรง ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระองค์ก็ทรงได้รับก็แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่ง พิเศษอีกหลายตำแหน่ง อาทิ เป็นบรรณารักษ์และสารานุกรมหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๔๔๗ ทรงเข้ารับตำแหน่งเป็นนายกสภาหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๘ และทรงดำรงตำแหน่งสุดท้ายที่สำคัญเป็นองคมนตรี ที่ปรึกษา

ราชการแผ่นดินในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นต้นมา สมเด็จพระยาตำราญานุภาพได้ทรงสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ รวมพระชนมายุได้ ๘๑ ชันษา

สำหรับในส่วนพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาตำราญานุภาพ จากจำนวนทั้งหมดกว่า ๖๕๐ เรื่อง มีงานพระนิพนธ์ที่สำคัญดังนี้เช่น ไทยรบพม่า, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, ความทรงจำ ฯลฯ และที่สำคัญคือหนังสือชุดประชุมพงศาวดารที่พระองค์ได้เป็นผู้รวบรวมและจัดทำขึ้น